

Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. - Черкаси, 2000. - Вип.1. - 97 с

Пропонований збірник наукових статей є першим самостійним випуском Науково-дослідного інституту селянства. У Працях представлено широке коло проблем аграрної історії України другої половини XIX - XX ст. Основне місце займають матеріали, присвячені тим аспектам життєдіяльності вітчизняного селянства, наукове осмислення яких сприяє виробленню сучасної концепції адекватного висвітлення сутності складних суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, що відбувалися в українському селі на переломних етапах.

Редакційна колегія:

Кульчицький С.В., доктор іст. наук, професор (відповід. редактор), Калініченко В. В, доктор іст. наук, професор, Корновенко С.В., кандидат іст. наук (відповід. секретар), Кузьмінський А.І., професор, Морозов А.Г., доктор іст. наук, професор, (заступник редактора), Лях Р.Д., доктор іст. наук, професор, Марочко В.І., доктор іст. наук, провідний наук, співробітник, Панченко П.П., доктор іст. наук, професор, Чабан А.Ю., доктор іст. наук, професор.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
рецензуються і не повертаються.

ів. Матеріали не

Засновник - Інститут історії України НАН України

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 1 від 25. 01. 2001).

Український селянин

ПРАЦІ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ СЕЛЯНСТВА

2001 рік Випуск 1

Видання здійснюється за підтримки Наукового товариства істориків-аграрників

Утвердження Української незалежної держави неможливе без прискорення процесу національно-культурного відродження. Його складовим елементом, без сумніву, є підвищення інтересу до історичного минулого, яке спостерігається в усіх верствах суспільства.

Науковий часопис "Український селянин" має стати надійним орієнтиром для дослідження маловідомих пластів та напрямків історії України. Саме історія селянства, як основної соціальної групи та рушійної сили національного державотворення потребує ґрунтовного вивчення та неупередженого аналізу.

Хочу привітати читачів журналу, науковців, усіх, кому небайдужа доля селянства, з виходом у світ першого числа їхнього часопису.

Маю надію, що він виправдає задум його засновників: Черкаської обласної державної адміністрації, Інституту історії НАН України, Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького, допоможе краще окреслити перспективи на майбутнє українського селянина.

Бажаю часопису плідного творчого майбуття, а його авторам та читачам - великих успіхів на благодатній ниві відродження справжнього споконвічного господаря землі - вільного українського селянина. Доброї наснаги Вам до творчої і натхненної праці Хай всім Вам щастить.

Директор Інституту історії України НАН
України, академік НАН України

В. Смолій

Виходить у світ перше число часопису "Український селянин". Впродовж багатовікової історії українського народу селянство завжди виступало основним носієм і хранителем предковічних національних духовних цінностей - народної етики й моралі, рідної мови й культури, хранителів самої душі народу українського. Однак його духовний світ, соціальна активність, політична культура, економічне життя в силу об'єктивних причин не набуло достатнього наукового висвітлення. Поява "Українського селянина" з цієї точки зору є знаменною. На сторінках цього часопису знайдуть своє відображення маловідомі сторінки історії українського селянства - джерела мудрості і достатку.

Не випадковим є заснування та видання "Українського селянина" саме на Черкащині - колысці української нації. Адже Черкаській області належить провідна роль і в сільському господарстві України; її населення є носієм давніх землеробських традицій, високого рівня агрокультури. До того ж в краї створений належний науковий потенціал у Черкаському державному університеті ім. Б.Хмельницького, Уманській сільськогосподарській академії Науково-дослідному інституті селянства, Науковому товаристві істориків-аграрників.

Вітаючи вихід у світ першого числа "Українського селянина", бажаю його авторам і читачам міцного здоров'я, творчого натхнення, щоб щедро засівалося, колосилися і збиралося!

Ректор Черкаського державного
університету ім. Б.Хмельницького,
професор

А. Кузьмінський

ЗМІСТ

Українське селянство і тоталітаризм

Панченко П.П. - Політика тоталітарної держави щодо українського села в ретроспективі ХХ ст	4
Веселова О. - Українське село в лабетах голоду 1946-1947 рр.....	7
Сотула Т.М. - Бюрократизм сільської влади в Україні на завершальному етапі "застійного" періоду	12

Проблеми історіографії українського селянства

Водотика С.Г. - Наслідки "радянзації" історичної науки УРСР у 20-ті рр	15
Лубко І.М. - Висвітлення проблем аграрної політики М. Хрущова в сучасній історіографії	21
Земзюліна Н.І. - Селянське питання в програмних документах національних партій 1917-1919 рр	26

Проблеми сільськогосподарського виробництва та

аграрної політики в українському селі

Морозов А.Г., Гоцуляк В.В. - Сільськогосподарська контрактація в добу НЕПу.....	32
Фареній І.А. - Кооперативне виробництво сільськогосподарської техніки в Україні в 1919 - 1920 рр	37
Дзюбак С.О. - Сільськогосподарська та промислова кооперація на Поділлі в 20-ті рр. ХХ ст	39
Корновенко С.В. - Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921-1923 рр.....	41
Ковальова Н.А. - Аграрне питання в діяльності Центральної Ради	43
Шмарчук В.А., Суліменко О.Г. - Хутірські та відрубні господарства в Україні в кінці ХІХ - на поч. ХХ ст.	46
Мельниченко В.М. - Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині ХІХ ст. (порівняльний аналіз).....	51
Вовк Ю.І. - До питання рентабельності селянських господарств України на рубежі ХІХ - ХХ ст	53

Національні аспекти аграрних відносин

Крапівін О.В., Бичихін Ю.М. - Економічні передумови боротьби болгарських селян за утворення селянських партій в кінці ХІХ ст.....	55
Поліщук Т.В. — Євреї в соціально-економічних відносинах на Правобережній Україні в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.....	56
Крамарчук Т.Д. — Становище українських селян-переселенців у Башкирії в кінці ХІХ - на початку ХХ ст.	60
Васюта І.К. - Польська аграрна колонізація в Західній Україні (1919-1939 рр.).....	63

Проблеми селянської самоорганізації

Томіленко А.Г. - Організація пожежної справи в селах України (1917-1920 рр.).....	70
--	----

Поміщики України: маловідомі сторінки життя

Темірова Н.Р. - Добродійницька діяльність поміщиків України	74
--	----

Духовний світ українського селянства

Усов Д.В. - Народні вірування як елемент традиційної ментальності українського селянства на початку ХХ ст. 76	
Присяжнюк Ю.П. - До проблеми ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців (ХІХ-початок ХХ ст.).....	78
Рудакова І.В. - Ідейна криза православ'я як один із чинників поліконфесійності в українському селі (середина ХІХ - початок ХХ ст.)	81
Захарова І.В. - Про використання народної школи в справі розповсюдження сільськогосподарських знань в Україні (початок ХХ ст.).....	83

Проблеми сучасного села

Лях Р.Д., Панчук Г.М. - Сільське населення Донецької області в 1959-1989 рр.....	86
Ровчак Л.В. - Оплата праці робітників МТС України (50-ті рр.)	88
Морозова С.А. - Витоки сучасного екологічного стану в сільському господарстві	90
Рибак І.В. - Соціально-побутова сфера українського села; труднощі та проблеми (кін. 80-х рр. - 90-ті рр. ХХ ст.)	92

П.П. Панченко (Київ)

Політика тоталітарної держави щодо українського села в ретроспективі ХХ ст.

Тоталітарна держава - Союз РСР упродовж всієї історії свого існування найжорстокішим чином тримала чітко виражену лінію споживацько-експлуатарського напрямку щодо українського села. Українство з його рисами ментальності: впертого працелюбства, самостійності мислення, прихильності до **національної ідеї**, цінування рідного кра. завше викликало у державних та партійних верхах оскомину задрощів та неприйнятності, намагання його ущемити. Уважне осмислення задокументованих основ і принципів різних сторін функціонування унітарної державності тоталітарної доби свідчить, що найвиразніше декларувалося положення про чітке, на основі революційної теорії, "творче" керівництво всім суспільством на принципах демократичного централізму та в інтересах народу, в тому числі, широких мас селянства. Проте в тому сакральному механізмі щодо селянства України, як і села взагалі, виразно проглядається здійснення політичної, соціальної, економічної нерівності. Поняття демократії на селі, колгоспної демократії зокрема, для маси українських селян залишалися спраглим бажанням, надіями та сподіваннями. З українського села реквізиційними методами брали буквально все, що тільки можна було взяти: планово, позапланово, понадпланово. До того ж, переважно, навіть без чисто символічної платні.

Акції, що застосовувалися державою проти українського селянства становили цілу систему, при якій порушувалися права людини, Конституція, ігнорувалася законність: масові депортації, фальсифіковані судові процеси, спотворена колективізація, позбавлення аж до першої половини 50-х рр. паспортів, до того ж часу - заборона підключати села до державних мереж

енергопостачання, а також заборона до 60-х рр. будівництва переробних підприємств в колгоспах, організація землеробської галузі тільки з урахуванням "зверху" доведених завдань на поставку державі зерна та технічних культур, навіть картоплі й овочів. Та найбільш вражаючими соціальними катаклізмами виявилися по милості держави гол оди початку 20-х -30-х та другої половини 40-х рр., які "викосили" загалом близько 9 млн. чол. Справедливим буде твердження, що посилення тогочасних вищих офіційних державних інстанцій та деяких дослідників на погодні умови, відсутність належної кількості опадів, посуху, не витримують жодної критики.

Це справжня фальшивопогодна апологетика. Цілком однозначно можна стверджувати, що в чітко керованій державі, в якій господарювання здійснюється на основі планової системи, для голоду місця не може бути. Від голоду та інших кризових аномалій все суспільство, в тому числі й селянство, повинно бути застрахованим всіма наявними в державі засобами і матеріальними можливостями. Бо самі по собі планові принципи виключають в суспільстві голод абсолютно, а отже тоталітарна держава в СРСР необхідної, належної їй ролі в захисті населення від кризи голоду не відіграла, більше того, не побажала цього робити.

Зауважимо, що до часів третього голоду відноситься організація Сталіним "могутнього табору соціалізму" в Європі і формування нової соціальної структури суспільств східноєвропейських держав, змін в їхньому сільському господарстві за шаблоном "позитивного досвіду" СРСР (1). Тим самим кооперування селянства, тобто колективізація, переносилася на європейські, тобто світові горизонти. Перетворення сільського господарства європейських країн вважалося "закономірним" явищем, органічною складовою частиною світової комуністичної революції, могутнім поступом комунізму в масштабах світової цивілізації. Говорилося також, що це здійснюється тільки на основі марксистсько-ленінської теорії

і практики сталінізму. Бо Сталін і сталінізм це - марксизм в дії. Такі лжепостулати поширювалися ідеологічними інстанціями, домінували в офіційній лінії верхів тоталітарної держави.

На державному рівні вважалося, що селянство України здатне себе самостійно забезпечити всім потрібним для життя, тому, наприклад, питання житлового будівництва, стану побутових умов повною мірою розв'язувалися на селі самими селянами. Залишені тоталітарною державою напризволяще селяни при вирішенні питань житлового будівництва навіть і в 90-і рр. виявилися невзможі піднятися до європейського рівня створення архітектурних ансамблів, практичної реалізації в процесі спорудження житла питань побутових зручностей. Тобто, будувалося житло з нових матеріалів, із більш досконалою архітектурою, але з тим же, за словами західноукраїнського письменника П. Козланюка, "вуликом" на городі для природних потреб.

Парадоксально, але газ державою було дозволено проводити в села як для виробничих, так і для побутових потреб фактично тільки аж в 70-і роки. Причому дозвіл на такий вид палива давала без жодного винятку лише Москва, а конкретно - Держплан СРСР (2). Це за умов, коли через землі колгоспів і радгоспів України в країні Західної Європи було прокладено шість "ниток" магістральних газопроводів. До тих газопроводів українські колгоспники могли підключатися тільки з "благословення" московських верхів.

Рівень газифікації українського села навіть на початку 90-х рр. залишався всього-на-всього в межах 8% (3). В той час аналогічні показники в сусідній Білорусі були в межах 85%, а в селах республік Прибалтики - понад 93% (4).

Та особливо великим був для трудівників українського села визискувальний податковий тиск. Він завжди тримався на рівні найвищої позначки - 80-85%, а в роки "воєнного комунізму", Великої Вітчизняної війни, початку другої половини 40-х рр. доходив навіть до 95%. Такі обставини безперечно не

можуть вважатися нормальними чи зрозумілими. За такого становища люди були здатні тільки на жалогідне виживання. Навіть про демографічне відтворення населення можна було вести мову лише з певним застереженням.

Слід зауважити, що і в умовах незалежності названі показники не можуть втішати український селянський загаль. Адже рівень експлуатації робітників, наприклад КСП, продовжує залишатися в межах 90-95%. Заборгованість держави в питаннях оплати праці складає нерідко в межах року і більше. Заборгували робітникам сільського господарства м'ясокомбінати, молокозаводи, маслозаводи, інші переробні підприємства.

Більше того, в другій половині ХХ ст. тоталітарна держава з трудівниками сільського господарства повною мірою жодного року так і не розрахувалася. Як не дивно, але тим же шляхом і з таким же результатом вчиняє й незалежна Українська держава. Скажімо, обіцяні урядами В. Фокіна, В. Масола. В. Марчука за здану державі сільськогосподарську продукцію легкові автомобілі так і залишилися на рівні обіцянок. А під час "продажу" в жовтні 1997 р. державі худоби на м'ясо КСП не отримали кошти ще навіть за 1996 р. (5).

Особливу скруту терплять сільські люди старшого віку. Варто пригадати, що перші розміри пенсій колгоспникам становили всього лише 12 крб., які виплачувалися тими ж таки колгоспами. Фактично на такому ж рівні пенсійне забезпечення вирішувалося і в 70-80-і рр. Не відбулося серйозних змін в цьому наболілому питанні і в 90-і рр., тобто вже в умовах національно-державної незалежності. Хоча сама природа і сутність держави трансформувалася в напрямку ринкових відносин, але відношення до трудівників села, сільського населення в цілому не змінилось. І це незважаючи на те, що селянство енергійним чином підтримало прийняття незалежної Української державності, перехід до ринкових відносин. У цьому аспекті новітня історія України з абсолютною точністю

відображає відоме висловлювання Т. Аквінського: "Благородні наміри -неблаговидне виконання".

Сільське населення України в добу тоталітарної держави постійно жило в умовах всебічних обмежень. Обмежувалася кількість утримуваних в присадибних селянських господарствах корів і взагалі ВРХ. свиней, овець, в 30-і - другій половині 40-х рр. не дозволялося вирощувати зернові, розводити в бажаних обсягах сади, виноградники, в 60-70-і рр. не дозволялося мати теплиці для вирощування помідорів, огірків, перцю, квітів. Коні, воли як тяглову силу також заборонялося утримувати. Сільське населення, по суті справи, поза всякими офіційними дозволами почало утримувати коней практично лише з кінця 80-х рр. Відтоді трудівники села поступово стали застосовувати малопотужні колісні трактори, в тому числі міні-трактори, бо до тих часів останні в Україні промисловістю навіть не випускалися. Всі ці та й інші метаморфози істотно стримували розвиток продуктивних сил, виробничих відносин. Бо ж без коня на власне поле, як мовиться, що за стіл в обідню пору без ложки.

Всі ці реальності гальмували очікувані економічні і соціальні зміни на селі. Держава також не сприяла належним чином розвитку матеріальної бази сільського виробництва субсидіями, інвестиціями, довготерміновими і короткотерміновими кредитами. Що стосується індивідуальних позичок для сільського населення, то державою вони надавалися по суті справи тільки для будівництва житла. На інші ж, навіть найнагальніші потреби сільському населенню державою позички не надавалися. В силу таких дискримінаційних обставин, мешканці українського села вимушені були розраховувати здебільшого лише на власні сили.

Проте було б невірно не бачити й цілого ряду позитивних змін в діях держави, пов'язаних з життєдіяльністю села. Помітні зміни, зокрема, відбулися в питаннях застосування досягнень науково-технічного прогресу. Функціо-

нувала широка мережа науково-дослідних установ, різноманітних сільськогосподарських станцій. Діяли 17 сільськогосподарських вузів, 43 середні спеціальні навчальні заклади, 123 профтехучилища. Було виведено близько 2 тис. нових сортів сільськогосподарських культур, з яких цілий ряд сортів пшениці (Миронівська-808, Іллічівка, Полтавська-70, Парус), високопродуктивні сорти жита, ячменю, гороху, а також картоплі, овочеві культури - визнані і в країнах Європи, і на Американському континенті, зокрема в Канаді. В Україні була створена широка мережа підприємств сільгоспмашинобудування (33 підприємства), що випускали трактори сучасних модифікацій, сіялки, плуги, обладнання для тваринницьких ферм тощо (6). Однак якість сільськогосподарської техніки завжди викликала серйозні нарікання експлуатаційників.

Між тим, найбільш щемним і разючим у своєму негативізмі була соціальна політика держави стосовно українського селянства. Найбільш тяжкі соціальні втрати принесли названі три голоди, до запобігання яких держава, безперечно, не вжила необхідних заходів. Це зумовило справжню соціальну руйну українського селянства. Чисельність людських втрат українського селянства перевищує кількість населення цілих держав Європи: Словаччини, Чехії, Угорщини тощо. Це мало надзвичайно серйозний негативний вплив на генофонд українського селянства, всього народу України. Такі провали в генофонді народу не могли бути компенсованими впродовж існування одного покоління, боляче давалися взнаки навіть і наступному за ним поколінню. Крім усього іншого: дані обставини не можуть розцінюватися як "закономірність розвитку суспільства" і викладених вище наукових оцінок зрештою не уникнути. Бо такими в кінцевому рахунку виявилися пекучі реальності української аграрної історії, як і історії України взагалі.

Отже, політика тоталітарної держави стосовно українського селянства мала в ХХ ст., незважаючи на певні позитив-

ні чинники, насамперед, негативні наслідки. Домінуючими, визначальними серед них стали речі неслітлого, надто щемного порядку.

1. Див. детальніше: Радзинский Э. Сталин. - М., 1997. - С 558.
2. Поточний архів Держплану України. Газифікація колгоспів та радгоспів. - 1993. - С 2-5.
3. Поточний архів Мінсільгосппроду. Питання газифікації сільськогосподарських підприємств. - 1994. - С 3-4.
4. Поточний архів Мінсільгосппроду. Порівняльні дані стану газифікації села. - 1993. - С 2-3.
5. Поточний архів Мінсоцзахисту населення. Питання пенсійного забезпечення. -1997. -С. 3-6.
6. Див. детальніше: Панченко П.П., Чишко В.С. *Українське село на шляху науково-технічного прогреса: досягнення і просчети (60-80-е роки)*. - К., 1989. - 184 с; Панченко П.П. *Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959 - 1980*. - К., 1988. - 286 с.

О. Веселова (КИЇВ)

Українське село в лабетах голоду 1946-1947 рр.

Перебуваючи під постійним репресивним тиском "партії-держави", її адміністративно-командної верхівки, українське село у перші повоєнні роки змушене було терпіти чи не найбільший пресинг від проведення хлібозаготівельної та податкової політики. Через партійно-адміністративний апарат Й.Сталін та його найближче оточення: В.Молотов, Г.Маленков, Л.Каганович, шляхом посилення репресій вилучали з українського села хліб для відбудови військово-промислового комплексу, підтримки урядів новостворених "країн соціалістичного табору", як майбутніх союзників, відміни раніше від капіталістичних західних держав карткової системи для демонстрування світові міфічних "переваг" соціалізму. Здійснювалося це за постановами московського центру, що мали силу закону й були обов'язковими для виконання.

У постанові Ради Міністрів УРСР і ЦК ВКП(б) від 4 липня 1946 р. зазначалося: "У відповідності з постановою Ради Міністрів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКП(б) від 26 червня 1946 р. Рада Міністрів і Центральний Комітет КП(б)У постановляють: "Затвердити річний план здачі зерна державі з врожаю 1946 р. по Українській РСР у кількості 340000 тис. пудів..." Цією постановою облвиконкоми та обкоми КП(б)У зобов'язувалися у дводенний термін довести до районів встановлені плани хлібозаготівель з окремих видів здачі, "...разработать и довести до районов, а в районах до колхозов и совхозов, с учетом начала уборочных работ, пятидневные графики сдачи хлеба государству с первых дней уборки до полного выполнения плана хлебозаготовок с тем, чтобы весь план хлебозаготовок по всем видам сдачи был в основном закончен не позднее 1 октября 1946 г." (1).

Зависокий для складних післявоєнних умов і недороду план було встановлено вольовим методом, з розрахунку не реальної, а біологічної: тобто "на корені", врожайності. Зовсім не зважаючи на настійні прохання М.Хрущова, хлібозаготівельний план республіці центр не зменшив.

ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР, відчуваючи постійний пресинг московського центру, вживали найсуворіші заходи щодо села для виконання плану хлібоздачі. Спільною постановою від 22 липня 1946 р. вони збільшили на 50 % план обов'язкових поставок зерна 23 областям УРСР, мотивуючи це строкатістю врожаю в різних регіонах України (2). Цим збільшили загальний план до 362 млн.750 тис. пудів.

Партійно-радянська республіканська постанова від 17 серпня 1945 р. обов'язковий план зернопоставок збільшувала 13 областям вже на 100%. У постанові від 23 вересня 1946 р. про хід збирання врожаю, обмолоту і заготівель хліба в областях УРСР ЦК КП(б)У вимагав від обкомів та облвиконкомів "поліпшення керівництва і максимального напруження сил у проведенні хлібозаготівель,

всілякого покращення контролю за обмолотом, очисткою зерна і здачею його державі усіма колгоспами, радгоспами і підсобними господарствами, не допускаючи осідання хліба, який належить здати державі за планом хлібозаготівель".

Через кілька днів, а саме 27 вересня, ЦК КП(б)У прийняв постанову про хлібозаготівлі із зобов'язанням обкомам і облвиконкомам забезпечити виконання завдань, "привлекая к партийной и государственной ответственности виновных в задержке сдачи хлеба государству" (3). Для "вжиття заходів" і посилення хлібозаготівель, ЦК КП(б)У відрядив в окремі області своїх відповідальних працівників та уповноваженого міністерства заготівель СРСР по УРСР. Через неврожай зібраного зерна для виконання завдань центру не вистачало. Жорстока посуха, репресивна практика хлібозаготівель, неврожай картоплі та овочів створили в УРСР голодоморну ситуацію. Став поширюватись голод. Незважаючи на це, в телеграмі, надісланій М.Хрущову 5 жовтня 1946 р.⁵ Й.Сталін вимагав вжити рішучих заходів для ліквідації відставання по хлібозаготівелям, забезпечити виконання п'ятиденних завдань кожним колгоспом і радгоспом (4). Постановою від 8 жовтня 1946 р. ЦК ВКП(б), підкресливши "особо недопустимое положение в выполнении плана хлебозаготовок в Киевской, Сталинской, Днепропетровской, Полтавской, Житомирской, Каменец-Подольской, Винницкой, Кировоградской и Ровенской областях Украинской ССР", зобов'язав обкоми, облвиконкоми та уповноважених міністерства заготівель по областях "покончить с... противогосударственной практикой в хлебозаготовках и обеспечить сдачу государству продовольственных культур по плану" (5).

Питання хлібозаготівель постійно розглядалося на засіданнях Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У. Так, "в целях усиления темпов хлебозаготовок", за постановою Оргбюро ЦК КП(б)У від 22 жовтня 1946 р., в

області було направлено 22 керівних працівники УРСР (6).

Про прагнення за будь-яку ціну вилучити хліб із села свідчать постанови ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель, що приймалися майже щоденно, як наприклад, 26 і 28 жовтня 1946 р.

В постанові від 28 листопада 1946 р. "Про хлібозаготівлі на 25 листопада" ЦК КП(б)У відзначав, що "... во многих районах перестали замечать, что за последнее время участились случаи укрытия и расхищения хлеба, подлежащего сдаче государству".

Центральный Комитет КП(б)У, в соответствии с указанием Совета Министров Союза СССР и ЦК ВКП(б) от 26 ноября 1946 г. постановляет:

Обязать обкомы КП(б)У, облисполкомы и уполномоченных Министерства Заготовок по областям покончить с небольшевистским отношением к делу хлебозаготовок, заострить внимание к хлебозаготовкам руководителей районов, колхозов и совхозов и решительно потребовать от них не ослаблять проверку осевшего в колхозах и совхозах хлеба, подлежащего сдаче государству, до полного обеспечения вывозки этого хлеба на заготовительные пункты".

ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР вимагали від обкомів і облвиконкомів, райкомів КП(б)У та райвиконкомів рішуче припинити "протидержавні дії", "разоблачать и судить укрывателей хлеба, ... полностью выявят укрываемый хлеб и обеспечит сдачу его государству" (7).

ЦК КП(б)У в 2-й половині 1946 р. була проведена повторна перевірка колгоспів і радгоспів та вилучення засипаного в насінніві, страхові та ін. фонди хліба. Цей репресивний захід через фізичну відсутність зерна очікуваного верхньою московською владою, ефекту не дав.

Не задовольняючись вивезенням зерна з колгоспів, врожайність якого в цілому по республіці була нижче середнього, партдержуповноважені вилучали також зерно з присадибних господарств колгоспників. За планом 1946 р. селяни повинні були здати

державі 3 млн. пудів. Для виконання плану хлібозаготівель радянським керівництвом вживалось безліч репресивних заходів. "...ЦК КП(б)У звертає увагу обкомів КП(б)У, облвиконкомів й уповноважених Міністерства Заготівель на відставання виконання колгоспниками зобов'язань по зерно-здачах державі з присадибних посівів й вимагав вжиття заходів з виконання цих зобов'язань у встановлені строки", - зазначалося у постанові ЦК КП(б)У про хід збирання врожаю, обмолоту і заготівель хліба в областях УРСР від 23 вересня 1946 р (8).

Рішенням від 2 листопада 1946 року ЦК КП(б)У давав вказівку репресивним органам: "Директорів підсобних господарств, які затримують здачу хліба державі, притягувати до відповідальності, як за саботаж хлібозаготівель" (9). Селяни під страхом репресій змушені були сплачувати великі суми за облігаціями державної добровільно-примусової позики.

Чисельність працівників апарату заготівель СРСР 1946 р. перевищувала 400 тис. чоловік. Нерідко діяльність працівників радянських заготівельних установ носила відверто насильницький характер, підпорядкований одній меті: повністю виконати плани хлібозаготівель.

Голів колгоспів, які до вивезення зерна в рахунок плану хлібозаготівель видавали голодуючим виробникам хліб на трудовні, піддавали репресіям. Вище керівництво, забороняючи головам колгоспів видавати хліб людям на трудовні та продаж на ринку до виконання планів держпоставки, застерігало від антидержавних дій, пов'язаних з "розбазарюванням хліба". Голову колгоспу "16 років РККА" Брусилівського р-ну Житомирської обл. Мандрика було заарештовано за те, що скопив і обмолотив 15 га. жита та розподілив його серед колгоспників. Голова колгоспу ім.Сталіна Софіїв-ського р-ну Дніпропетровської обл. Гаркуша до кримінальної відповідальності був притягнутий за витрачання на внутріколгоспні потреби (видачу зерна голодуючим селянам) 247 кг пшениці.

Ф.П.Машкевич з с.Новоголиців Кіровоградської обл. свідчив, що "голова сусіднього колгоспу, який не був жорстоким до своїх односельчан, залишаючи їм хоч трішечки зерна, дорого за це заплатив: після анонімного доносу його забрали до райвідділу міліції, після чого ніхто з односельчан його більше не бачив". "Пригадую випадок, коли голову сусіднього колгоспу, який дозволив людям збирати для себе кукурудзу, що залишилася не зібраною, засудили й вислали. Весь зібраний хліб вивозили", - свідчила А.М. (прізвище не назвала) із с.Сичавки Комінтернівського р-ну Одеської обл. У доповідній записці в.о. прокурора УРСР П.Нощенка Л. Кагановичу від 16 липня 1947 р. повідомлялося: "Широко розповсюджені факти роздачі хліба колгоспникам до здачі державі. По одній Вінницькій обл. порушено 11 кримінальних справ проти голів колгоспів за такого роду антидержавну тенденцію" (Однак, навіть забравши у людей все вирощене, хлібозаготівельник план 1946 р. республіка виконати не змогла).

Голод, швидко поширюючись, ставав масовим. 16 квітня 1946 р. Т.Майтаков з Верхньохортицького р-ну Запорізької обл. писав брату в м. Ленінград: "...Життя наше дуже погане, їсти зовсім нічого. Тато лежить хворий, голодний. їмо жолуді, макуху, буряки і лушпиння з картоплі, ось який хліб їмо, і собака його їсти не буде..." Сім'я колгоспника Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Коби Ф.Г. - інваліда Вітчизняної війни, який виробив у колгоспі 509 трудовнів і був нагороджений медаллю "За трудову доблесть", що складалася з 8 осіб - в 1946 р. перебувала у тяжкому матеріальному становищі з ознаками повного виснаження.

Не легше було людям і у містах. 3 м.Рені Ізмаїльської обл. Шило Є.І. на адресу п/п 040701 повідомляв Шиловій В. Т.: "...Нам зараз дуже погано, не знаємо, що робити. Хліба у нас не має, їсти нічого і роботи ніде нема, у нас вже багато людей пухнуть і помирають з голоду - більше половини міста. Якби ти подивилася - ти б жахнулася..." (11).

За хліб з різними домішками, що люди отримували за картками, потрібно було ще платити й гроші. Однак такого хліба не вистачало. Подальше посилення голоду викликало позбавлення 3,6 млн. людей постачання хліба за картками з метою "економії хліба" з 1 жовтня

1946 р. за постановою московського союзного центру. До ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР надходила злива листів-обурень, листів-прохань від голодних про взяття на централізоване пайкове постачання. Залишені наодинці з голодом, люди шукали захисту у тих, хто видавав постанови про виключення їх із списків на отримання хліба. "Економлячи" зерно на власному населенні, яке жорстоко голодувало, "батьки народу" давали вказівки про вивіз хліба за межі імперії. За два голодні роки СРСР експортував 2,5 млн. т. зерна. Як повідомляв міністр заготівель СРСР Двинський секретарю ЦК КП(б)У Л.Кагановичу, тільки у вересні 1947 р. за межі України було вивезено 1 млн. т. зерна (12).

Змучені голодом селяни вживали у їжу все, що можна було їсти: траву, гнилу картоплю, м'ясо загиблих тварин, жом, листя дерев тощо. Багато людей впадали у відчай, кінчали життя самогубством. Так, 16 травня 1947 р. через голод колгоспниця колгоспу ім.Будьонного с.Веєве Синівського р-ну Сумської обл. повісила свою дитину 1946 р. народження після чого покінчила життя самогубством (13).

Голодуючі рятувалися як могли. Одним із засобів виживання було збирання колосків на колгоспних полях. На зроблених вручну жорнах селяни мололи зерно і пекли коржики. І цієї можливості вижити влада їх позбавляла за відомим ще з 1932 р. законом "про п'ять колосків" та новим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р.

Колгоспниця, які "шляхом систематичного зрізання колосків" викрали 264 кг зерна на полях колгоспу ім.Горького с.Антонового Каланчацького р-ну Херсонської обл., а за 6 разів з садів радгоспу "Паризька комуна" - 144 кг яблук 7 вересня 1947 р. засудили:

Кравченко - на 13, Кобзарь - на 12, Щадило та Рильську - на 10, Лисенко - на 8 років позбавлення волі (14). Владоможці ведучи боротьбу зі зростанням чисельності крадіжок методом покарань, репресій, не зважали на основне - голодних людей, яких режим, позбавивши засобів існування, штовхав на здійснення правопорушень.

"Зараз колгоспи почали збирання хліба, збирають, молотять і одразу ж навантажують у вагони і вивозять невідомо куди, а тому, хто збирає - дзуськи. Як зможеш вкрасти і не попадеш - то твоє, а піймали - 5 років", - таке висловлювання колгоспника Удовенка з Н.Кайданів наводив у доповідній записці 15 липня 1947 р. Кагановичу начальник управління МДБ по Дніпропетровській обл. Сурков. "А жити треба було ж з чогось, вдома чекали голодні діти, от і доводилося красти, хоч жменьку жита, хоч декілька колосків сховати за пазуху. Та й чи була то крадіжка, коли все нашими руками було вирощене?", - свідчила О.М.Они-щух. "Та ж як візьмеш на полі того нещасного півкілограма жита, і зловлять з ним, то за постановою Сталіна засудять не менш як на 6 - 10 років, а за 2 - 3 кг вкраденого хліба засуджували навіть до розстрілу. Покарання страшні, а їсти хотілося - болісно було дивитися, як пухнуть діти, помирають старі", - згадувала О.Ф.Комар, жителька Красилюва Кам'янець-Подільської області.

Станом на 20 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн. 154 тис. виснажених голодом людей-дистрофіків (16). У переважній більшості - це сім'ї загиблих воїнів, непрацездатні самітні люди похилого віку, і багатосімейні, у яких глава сім'ї був відсутній, або непрацездатний через інвалідність, переселенці з Польщі та репатріанти.

Голод був масовим. Він охопив південні області республіки: Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької. Своїми страшними обіймами голод стискав населення Дніпропетровської, Полтавської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської

областей. Тяжко потерпіли від нього мешканці сіл і міст Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської, Житомирської областей. Не оминув він і західний регіон України: голодували й жителі -Станіславської Чернівецької обл.

Доведені до дистрофії 3-го - 4-го ступеню, повного виснаження, люди втрачали здатність контролювати свої дії, вдавалися до канібалізму. З початку 1947 р. відділом з боротьби з бандитизмом МВС УРСР велося розслідування по 130 випадках людодіства, зафіксовано 189 з'єдених людських трупів, до карної відповідальності притягнуто 132 особи. Найбільше - в Ізмаїльській обл (17). Переважну більшість "бандитів-людодів" та їхніх вкрай виснажених дітей відправляли до психлікарень й дитбудинків. В той же час, партійно-державна еліта отримувала продукти харчування через систему закритих спецрозподільників.

Свого піку голод досяг в 1-й половині 1947 р. Зовсім не зважаючи на нього, можновладці, на чолі з **Я.Кагановичем**, який прибув до Києва у березні 1947 р., за особистою вказівкою Й.Сталіна, щоб очолити КП(б)У й "взяти" хліб з України вже з врожаю 1947 р., продовжували репресивну хлібозаготівельну політику і в цьому більш врожайному році. Щоб забезпечити проведення польових робіт, колгоспників харчували баландою в організованих громадських їдальнях. Але цю "допомогу" було надано запізно й недостатньо. При бажанні московського центру голоду можна було б уникнути, перерозподіливши зерно, допомігши селянам неврожайних районів замість їх пограбування. Цього не було зроблено. Зерновими ресурсами розпоряджалась тоталітарна держава. Організований сталінщиною голод 1947р. забрав понад 1 млн. людських життів, в основному, хліборобських. Найбільше постраждали селяни південних, південно-східних та східних областей.

За спогадами нині живих свідків, жителів с.Новоселиці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., 100-120 чол.

померло в с.Клішківцях **Хотинського** р-ну Чернівецької обл., в першій **половині** 1947 р. померло більше третини людей с.Костичаків Новоселицького р-ну Чернівецької обл., велика кількість людей померла у с.Великій Буді Герцаївського р-ну Чернівецької обл. Селянин Чурча поховав усіх своїх дітей, сам носив їх на спині на цвинтар. У Овідіополі Одеської обл. вмерло 25-30% населення. Третина людей померла в голоду в с.Олександрівка Болградського р-ну Ізмаїльської обл. Як згадує В.С.Драганов, померли його сусіди: І.Димов і його сім'я, вони втратили під час голоду 3 дітей. У с.Глибокому Татар-бунарського р-ну Ізмаїльської обл. померло близько 35% населення. Як згадує Є.Ф.Бойко, "люди йшли по вулиці й падали. Трупи валялись на вулицях". Повністю вимерло с.Трапівка.

В грудні 1946 - січні 1947 рр. по с.Вольному Тарутинського р-ну Ізмаїльської обл. ходили спеціальні команди. які виносили трупи з дворів і хоронили їх на кладовищі.

У с.Завадівці Білгород-Дністровсько-го р-ну Одеської обл. з населення 600 чоловік в 1946-1947 рр. померло 250 чол.; в т.ч. 75 дітей. Як згадує Х.М.Борисова (Руденко) з м. Татарбунарів Ізмаїльської обл.: "Померло тоді багато. Люди падали, як снопи. Помирали в хатах, на вулицях. Померли від голоду в 1946 р. мій батько, а в 1947 р. - мати".

Адміністративно-командна система тоталітарної держави цей, вже третій, "советський" голодомор, ретельно замовчувала. Йшлося лише про "післявоєнні труднощі" та "утруднення з продовольством", які "радянське селянство успішно переборювало".

1. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 929, арк. 4-7.*
2. *Там же, спр. 931, арк. 25.*
3. *Там же, спр. 939, арк. 43-44.*
4. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 2, оп. 7, спр. 3731, арк. 11.*
5. *ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 955, арк. 1, 4.*
6. *Там же, оп. 9, спр. 487, арк. 70.*

7. Там же, оп. 6, стр. 963, арк. 79-81.
8. Там же, стр. 947, арк. 26, 29-30.
9. Там же, стр. 959, арк. 46, 49.
10. Там же, оп. 23, стр. 4948, арк. 11, 20.
11. Архів Служби безпеки України. Колекція документів "Матеріали про економічні труднощі на Україні в після воєнний період (голод 1946-1947 р.р.)", арк. 189.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, стр. 825, арк. 216.
13. Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, стр. 92, арк. 80.
14. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 16, стр. 62, арк. 55-56.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, стр. 4961, арк. 13.
16. Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, стр. 91, арк. 138.
17. Там же, арк. 139.

Т.М. Сотула (ЧЕРКАСИ)

Бюрократизм сільської влади в Україні на заключному етапі "застійного" періоду⁷

Упродовж всього свого існування тоталітарний режим в Україні проводив політику дискримінації села. В колишній УРСР, як і в Радянському Союзі загалом, сільське господарство було соціальним (тобто, поставальником дешевої робочої сили) та фінансовим донором розвитку промисловості, транспорту, військово-промислового комплексу. Хронічно залишаючись бідним та відсталим, село з роками все більше перетворювалося в одне з найважливіших джерел накопичення матеріальних ресурсів для збереження колишнього СРСР, як супердержави.

Однією з основних причин, і водночас наслідком, наростання кризових явищ у сільському господарстві України на рубежі 70-80 рр. була бюрократизація нижньої ланки управління. Почасти тому, що багато колгоспів і радгоспів мали низьку забезпеченість кваліфікованими спеціалістами й керівниками. За даними по Черкаській області, в 1980 р. із загальної чисельності працівників сільського господарства регіону, що займали посади керівників та спеціалістів, лише 5 тис. (24,3%) мали

вищу освіту. При цьому 3300 так званих "практиків" - управлінців, які не мали ні вищої, ні середньої освіти, становили 16,1%. Як видно з наведених даних (табл. 1), найгірше забезпечення кваліфікованими кадрами було в колективних господарствах, що, як відомо, становили основу сільського господарства України.

Таблиця 1

Керівники та спеціалісти	дипломовані	"практики"
Колгоспів	83,10%	16,90%
Радгоспів	85,60%	14,40%
Міжгосподарських підприємств	88,90%	11,10%
Організацій по обслуговуванню с/г	92,00%	8,00%
В середньому	87,40%	12,70%

Типовими для українського села розглядуваного періоду стали "довгобуди", а також введення в експлуатацію явно недобудованих об'єктів. Левову частку відповідальності (точніше безвідповідальності) за це несли місцеві управлінці, які все більше корумпувалися з вищими ешелонами влади. Так, на початку 80-х рр. у селі Роги Маньківського району Черкаської області здали в експлуатацію птахоферму на 86 тис. курей-несучок. При цьому через без-принциповість сільського керівництва, птахоферму не забезпечили водою (не збудували водопровід). Така "дрібниця" не давала можливості своєчасно окупити затрати на будівництво, зробити ферму рентабельною і, водночас, суттєво полегшити працю пташниць.

Безперечно, адміністративно-командну систему районного, обласного, республіканського та союзного рівнів влаштовували такі слухняні маріонетки. Всім відоме народне прислів'я "В семи няньок дитя без догляду". Його доречно застосувати до більшості сіл України початку 80-х років, де керівники часто змінювалися чи навіть при досить довгому перебуванні на посаді, відчували себе не господарями, а "тимчасовцями". Вони здебільшого сумлінно виконували накази зверху, своєчасно рапортували про виконання нерідко суперечливих вказівок і, звичайно ж, не забуваючи власних інтересів, міцно "трималися за крісло".

Зрештою, не фінансові можливості та економічна доцільність, а волюнтаристські рішення партійної номенклатури визначали розвиток селянських господарств УРСР. Це також позбавляло керівників колгоспів, радгоспів, спецгоспів та сільську владу ініціативи, підприємливості, що, в свою чергу, породжувало утриманство, своєрідний державний патерналізм, і негативно впливало на ефективність управління.

Внаслідок панування окресленої політичної та економічної системи керівні кадри села перетворювалися для своїх підлеглих на своєрідну соціально-відособлену еліту. Нездатність сільських партійно-номенклатурних кланів реалізувати можливості колективних форм господарювання, неспроможність створити належних умов праці для трудівників при цілковитій концентрації в їх руках економічної і політичної влади, спричиняли посилення конфліктності між сільською елітою і рядовим селянством.

Типовим прикладом застосування репресивних заходів "мінітоталітарної держави" щодо своїх мешканців може слугувати ситуація, яка склалася на початку 80-х рр. у селі Нові Соколи Іванківського району Київської області. Правління місцевого колгоспу, три роки очолюване В.В. Бенюком, замість того, щоб налагодити чітку організацію праці, турбуватися про поповнення механізаторських кадрів (на 34 трактори колгосп мав лише 23 механізатори), економічно зацікавити колгоспників і цим покращити трудову дисципліну в господарстві, вирішило репресивними заходами забезпечити виконання планових завдань держави, водночас зміцнивши свою владу на селі. 115 колгоспників цього господарства лише протягом одного року мали догани за невиконання встановленого мінімуму виходів на роботу (що саме по собі говорить про незадовільне керівництво). Показова і протиправна розправа була вчинена над сім'єю Чехівських. 21 квітня 1980 р. група керівників у складі голови колгоспу В.В. Бенюка, його заступника В.М.Кома-ренка, голови сільради М.П.Ярмоленка,

бригадира М.М.Костомахи, дільничого інспектора В.О.Давиденка ввірвалася на подвір'я Чехівських. Здійснивши обшук садиби, "влада" конфіскувала знаряддя виробництва, що належали місцевому лісництву, скоротила присадибну ділянку з 0,5 га до 7 соток. "Поясненням" таких дій стало те, що М.А.Чехівська не виконала необхідного мінімуму виходів на роботу, а її чоловік взагалі не працює в колгоспі (хоча А.В. Чехівський багато років поспіль трудився у вищезазначеному господарстві й перейшов на роботу в лісництво зі згоди правління колгоспу). Разом з тим, як свідчать дані місцевої статистики, "принциповість" керівництвом с Нові Соколи виявляло далеко не завжди. Скажімо, завідувач місцевим клубом О.К.Бурлака офіційно маючи в користуванні 0,25 га землі, фактично обробляла 0,75 га, бухгалтер сільської ради Т.О.Антоненко - відповідно 0,3 га і 0,7 га, лісник Л.Р.Федоренко - відповідно 0,25 і 0,65 га.

Подібні розправи з "інакомислячими" відбувалися майже в кожному українському селі. Нетерпимість до критики, атмосфера підлабузництва і безпринципності призводили до того, що не тільки юнаки та дівчата, а й уже сформовані сім'ї втікали з "колгоспного раю". Як наслідок, зменшувалися врожаї, занепадало виробництво, скорочувалися заробітки трудівників, падав їх добробут.

Жертвами сільської бюрократії нерідко ставали досвідчені й заслужені колгоспники. Зокрема, за цілком обґрунтовану критику голови правління Ф.М.Кавуна, який занастив господарство "Прогрес" Бершадського району Вінницької області, передова доярка колгоспу Л.К.Корнійчук (до речі нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора) потрапила в опалу. Перебуваючи в районній лікарні, вона несподівано для себе дізналася, що "в зв'язку з незадовільним станом виробництва молока та за порушення трудової дисципліни" її звільнено з посади, позбавлено додаткової і преміальної оплати за 9 місяців поточного року. (Звістка про звільнення

спричинила у Л.К.Корнійчук гіпертонічний напад у дуже тяжкій формі). Сподіваючись на максимальний ефект, сільські управлінці використали і "громадський осуд": витяг з протоколу про звільнення був розповсюджений по всіх підрозділах колгоспу. Сама ж "жертва критики" - голова колгоспу Ф.М. Кавун, відчуваючи себе "в силі", в інтерв'ю кореспонденту газети "Сільські вісті" підкреслив, що звільнення доярки з посади носило не так адміністративне, як виховне значення.

Особливим видом прояву бюрократичного свавілля на селі стало використання посадовими особами свого службового становища з метою наживи. Так, голова колгоспу В.Т. Бенед, комірник І.Ф. Рябцун (с. Бичова Любо-мирського району Житомирської області) та заготівельник А.Н. Пахомов (Жданівський радгоспбуд Хмельницької райспоживспілки Вінницької області), ввійшовши в злочинний зговір, протягом двох років грабували місцевий колгосп, привласнюючи гроші за продаж краденого меду та гречки. Подібний вид "бізнесової" діяльності став можливий через безконтрольність (точніше через поверхневий контроль) з боку районної влади та через замовчування колгоспним бухгалтером факту ведення подвійної документації й приховування неврахованої сільськогосподарської продукції. І хоча в даному випадку злочинна діяльність голови колгоспу та його посібників врешті була виявлена і винні понесли заслужену кару, та можна лише уявити, скільки фактів розкрадання і привласнення народного добра, які стали можливими внаслідок концентрації влади на селі в руках однієї чи декількох осіб, залишилися невиявленими.

Як бачимо, концентрація влади в руках партійно-номенклатурних кланів, властива для командно-адміністра-

тивної системи, створила в українському селі на заключному етапі "застійного" періоду умови для процвітання бюрократії, свавілля, забезпечила сільським можновладцям можливості безкарної розправи з "інакомислячими" та пограбування ввірених їм господарств.

Підсумовуючи сказане, зазначимо: на початку 80-х рр. XX ст. нижня ланка управління сільського господарства України позначалася дефіцитом висококваліфікованих керівників та спеціалістів. 12,6% управлінців села були "практиками", тобто не мали ні вищої, ні середньої спеціальної освіти. Така ситуація в поєднанні з іншими вадами адміністративно-командної системи, зумовлювала подальший спад виробництва, зростання кількості нерентабельних господарств, банкрутство значної частини колгоспів і радгоспів, збільшення їх заборгованості перед Держбанком колишнього СРСР.

В останні роки існування комуністичного режиму різко збільшилась чисельність сільських керівників, що перетворилися в безініціативних виконавців волі зверху, втратили будь-який інтерес не лише до результатів колективної праці, а й до власного авторитету серед односельчан. Корумпованість сільських органів влади призвела до використання посадовими особами свого службового становища з метою власного збагачення за рахунок колгоспної чи державної власності. Відома формула "народ - господар" перетворилася за таких обставин в беззмістовний вираз, який слугував збереженню "державно-відомчої" власності, а отже, узаконував сваволлю бюрократизованих партійно-державних кланів на селі.

Водотика С.Г. (Херсон)

Наслідки радянської історичної науки УСРР

1920-х років

Наука як невід'ємна складова суспільства перебуває під значним впливом оточуючих соціально-політичних реалій. Саме останні створюють умови поступу історичного знання, визначають зовнішні закономірності еволюції історичної науки. Великий, постійно зростаючий, а з кінця 1920-х років вирішальний вплив на стан історичної науки в УСРР мав радянський режим.

Виходячи зі змісту політики комуністів і форм, і методів її реалізації щодо культури та науки в розглядуваному періоді доцільно виділити три етапи:

I. 1921 - 1925 рр. - перегрупування сил, "вирівнювання лінії фронту" з метою усунення недоречностей "воєнного комунізму", накопичення сил для наступу на нерадянську науку. Проголошення та здійснення українізації, перетворення УСРР в географічно-адміністративну одиницю СРСР; допущення певного плюралізму в культурі поряд із політизацією суспільної свідомості, історичної науки на тлі наступу на демократію.

II. 1926 - 1928 рр. - посилення контролю Москви над УСРР, ком партією України та українізацією. Гальмування українізації, усунення найбільш послідовних лідерів націонал-комунізму. Наступ на українську історіографію та посилене створення українського радянського суспільства знавства, рішуча боротьба з політичним "інакомисленням".

III. 1929 - середина 1930-х рр. - сталінський "стрибок" до соціалізму, зміцнення радянського тоталітаризму. Укріплення осередків радянського суспільствознавства, погром української історичної науки, всеохоплююча політизація соціально-гуманітарного знання, утвердження тотального контролю над історіографією.

Твердо і рішуче проводячи генеральну лінію, правлячий режим вимушений був враховувати досвід боротьби за утвердження радянської влади в Україні в 1917 - 1920 рр. й адаптуватись до українських умов. І хоча ці поступки у політичному плані не мали принципового значення, неухильно зменшувались і у другій половині 1920-х років зійшли нанівець, все ж вони відкрили неабиякі можливості для національно-культурного відродження, для позитивних соціально-політичних впливів на поступ української національної історіографії.

Першим по значенню для історичної науки з цих впливів був крах Російської імперії та реальний, практичний доказ самого факту існування українського народу. Відповідно, в суспільній свідомості утвердилося визнання історії України як об'єктивної реальності, що відразу перетворило попередні надбання української національної історіографії у соціально значуще явище. З цього часу центральне місце в українській історіографії посіло питання про міру самостійності історії України щодо історії сусідніх народів та цивілізацій, про роль і місце України у світовій історії, про співвідношення загальносвітових, цивілізаційних і національних, специфічних закономірностей історичного розвитку України.

Зникнення Російської, а за нею і Австро-Угорської імперії, викликало небувале пробудження національного руху, скинуло путі та звільнило творчий потенціал народу, його культури та науки. Історія України ходою подій перетворилася у вагомий чинник соціально - політичного буття українського народу.

Перебіг національно-визвольних змагань, відродження української державності зробило національну історіографію важливим елементом державної політики. З часів УНР усі політичні режими опікувалися українською історичною наукою, що стало початком створення державної системи історичного знання - підготовка кадрів, організація державних науково-дослід-

них установ, видання джерел і літератури та інше.

Наслідки національно-визвольних змагань значно розширили "соціальний заказ" і в цілому позитивно вплинули на поступ історичного знання, на розширення проблематики досліджень, на становлення об'єкту та предмету історії України. Йдеться про значення української державності, з'ясування закономірностей її поступу, досвід взаємодії соціальних і національно-визвольних складових українського руху, ставлення неукраїнських етнічних груп до національно-визвольних змагань і взагалі про історію неукраїнської людності в Україні.

Найбільшим позитивом для розвитку історичної науки вважаємо українізацію, яка попри її суперечливий характер в умовах радянської влади, в період НЕПу охопила значні верстви населення, пробудила широкий громадський інтерес до історії свого народу.

Українізація стала фактором внутрішньопартійної боротьби, що створив додаткову суб'єктивну можливість її позитивного впливу на історичне знання. В процесі цієї боротьби перемогли централізаторські, проросійські кола, а сталінське угруповання вже з другої половини 1920-х років почало наступ на націонал-комунізм як прояв "національного ухилу". Врешті-решт українізація була зведена до апологетичного культурництва, до засобу приглушення національних почуттів, а зміст її - до популяризації більшовицької ідеології українською мовою. Це чітко розуміли й спостережливі історики [1,с.73] Проте, всупереч політичним іграм більшовиків, національно-культурне відродження супроводжувалось пробудженням національної свідомості, причому найвідчутнішим проявом українізації було піднесення гуманітарних наук і, насамперед, історіографії [2,с.189].

Національно-культурне відродження не лише дає уявлення про соціокультурне тло еволюції історичної думки та історичної науки, але й є ключем до їх вивчення як певного явища духовного

життя, як певного соціального інституту. При цьому слід зважити на те, що відродження 1920-х років було складним соціальним феноменом, яке водночас було і національним рухом, і виявом національної свідомості, і розвитком ідей національної державності.

Всі ці фактори впливали безпосередньо, опосередковано, всупереч чи при сприянні владних структур, в більшій або меншій мірі тощо - на мову, характер, тематику наукових досліджень, кадровий склад, соціальний статус як окремих дослідних структур, так і історичної науки в цілому. Скажімо, на початку 1920-х років Наркомосвіти УСРР проголосив українізацію чи не головним напрямком діяльності дослідних установ, надав їм значної самостійності через деяку децентралізацію управління [3], сприяв залученню до державних установ частки відомих вчених під гаслом "співробітництва з радянською владою" [4,арк.2-5].

Водночас важко погодитись з тими авторами, які твердять про "успішність проведення політики українізації щодо розвитку історичної науки". Дійсно, національна історіографія на хвилі українізації пережила небувалий зліт. Але, поперше, це було обумовлено об'єктивними факторами, незалежно від політики правлячої партії. В плані суб'єктивного, по-друге, - це пов'язано не тільки і не стільки з цілеспрямованою і послідовною політикою радянського режиму, скільки з позицією частини української інтелігенції, зокрема, більшістю істориків - дослідників, які змушені були піти на співробітництво з радянською владою. Вони використали всі політичні, правові, науково-дослідні та інші можливості (а може краще вести мову, навіть, про шпарини) для розбудови національної історіографії, для дійсного національно-культурного відродження. Останнє трактувалось багатьма чільними діячами українізації як можливість мирної трансформації радянського режиму (щось подібне до російського "сменовеховства").

Широке використання репресивно-терористичних методів щодо наукової інтелігенції було органічно притаманне

радянській владі. Чекістські органи, функції яких визначив В.Ленін, наполегливо боролись з будь-якими проявами контрреволюції. До останніх зараховувались дії й думки, що представляли загрозу владі комуністичної партії.

Найбільш клопіткою сферою діяльності чисельного загону чекістів був облік неблагонадійних. До них "за визначенням" потрапила більша частина вчених-істориків, бо вони думали й діяли "не так", мали "неправильне" соціальне походження, певний час жили за кордоном, перебували свого часу в антирадянських організаціях і тощо. [5,с.16-17]. За ними пильно стежили й накопичували "компромат", який при необхідності перетворювався у політичні процеси чи окремі справи щодо міфічних контрреволюційних організацій. І хоча такі дії чекістів були характерні для всього аналізованого періоду (перший показовий судовий процес відбувся у 1921 р.), масових і особливо брутальних форм вони набули з кінця 1920-х років.

Застосовувала влада для "приручення" історичної науки й безпосередні репресії. Умовно у політиці репресій можна виділити період 1921-1927 рр., 1928-1933 рр. До 1928 р. влада уникала, як правило, масових арештів серед науковців. Заарештовували лише на короткий термін і виносили порівняно м'які вирoki. Очевидно, це було обумовлено наміром налякати вчених, змусити їх співробітничати з більшовицькою владою. Певним чином впливала лібералізація початку НЕПу та брак дослідників. І все ж арештів було багато. Але через закритість цієї теми за радянських часів вона залишається недостатньо вивченою і тільки монографічне опрацювання життя й діяльності істориків 1920-х років дозволить уявити дійсний стан справи. Та вже зроблене дає підстави твердити, що в перший період репресій значна частина відомих істориків зазнала арештів. Так, М.Слабченко у 1922 р. був заарештований одеськими чекістами і лише випадково уникнув адміністративної висилки у 1924 р. [6,с161]. У 1926 р. за справою "київського обласного центру ;

дій" проходили В.Романовський, В.Смирнов та кілька менш відомих істориків [7,с.68]. У листопаді 1921 р. заарештували відомого історика та археолога В.Рудинського, а у 1924 р. разом з іншими провідними фахівцями-істориками Полтавського музею усунули з роботи [8,с.257]. 1924 року у в'язницю потрапив харківський аспірант-історик Д.Соловей [9,с.245]. У 1925 році було засуджено ряд директорів історичних музеїв: С.Дложевського, М.Біляшівського, М.Макаренка, М.Рудинського, В.Шугаєвського, Д.Яворницького [10,с.405].

Вдавалась влада і до масових репресій, хоча масштаби їх були значно меншими, ніж у кінці 1920-1930-х роках. Так, у 1922 р. з України за рішенням ЦК КП(б)У, було вислано 77 представників культури, в тому числі професорів-істориків. Значна частина вчених, невдоволених комуністичними порядками, виїхала за межі України, інших звільнили з роботи й вислали в інші місця проживання (скажімо, історика П.Кле-пацького усунули з посади ректора Кам'янець - Подільського ІНО й направили до Харкова) [11,с.120-128]. З кожним роком перманентні "чистки" ВУЗів і науково-дослідних установ все більше нагадували репресії [12].

Отже, до кінця 1920-х років репресивна система сформувалась і пройшла "обкатку". Симптоматично, що саме вона поступово ставала головним засобом доведення режимом свого соціального замовлення до свідомості науковців і головним елементом механізму забезпечення його виконання. Одночасно все чіткіше визначалось саме "соціальне замовлення", яке до усунення М.Скрипника до певної міри намагалося пристосувати ідейно-теоретичні постулати більшовизму до особливостей УСРР.

Загальновідомо, що історик у будь-які часи необхідно зважувати на політичну ситуацію. Вже Лукіан у трактаті з красномовною назвою "Як слід писати історію" наголошував, що без "політичного чуття" писати історичні дослідження неможливо. Загально-відомо й те, що історична наука

завжди відгукувалася на соціально-політичні трансформації в суспільстві, перш за все, перебудовою методології та тематики досліджень. І якщо вести мову про дійсно серйозні, а не політично кон'юнктурні чи тим більше примусові зміни, то вони позитивно впливають на поступ історичної науки. В УСРР події розвивались за обома сценаріями, але природні зміни спочатку відбувались під ідеологічним та політико-адміністративним пресингом режиму, а у другій половині 1920-х років взагалі були зведені нанівець. Тому можливості дійсно об'єктивного наукового пошуку в умовах радянської дійсності були вкрай обмежені.

У повоєнний період відбулись суттєві зміни в історичній свідомості суспільства. Об'єктивно це обумовлювалось крахом Російської та Австро-Угорської імперій, жахливими наслідками Першої світової війни, поразкою національно-визвольних змагань українського народу та перемогою більшовизму. Радянський режим послідовно, наполегливо і порівняно ефективно насаджував у суспільстві нову історичну свідомість. Ці зміни об'єктивно впливали на історичну науку, оскільки історичне пізнання є складовою частиною історичної свідомості часу.

Більшовицькі ідеологи розцінювали жовтневі події 1917р. у Петрограді як початок дійсної історії людства і відповідно вимагали перегляду всього попереднього періоду. Йшлося про необхідність не лише дати нову оцінку фактам, подіям чи особам, а взагалі створити нову, радянсько-більшовицьку концепцію історичного розвитку. Основами її мали бути класовий підхід, пролетарський інтернаціоналізм, воєнничий атеїзм, нігілістичне ставлення до надбань буржуазного минулого. Об'єктивно такий підхід означав курс на виховання без-батченків-манкуртів, бо за умов панування пролетарського інтернаціоналізму, який у трактуванні московських вождів та їх послідовників дуже нагадував великодержавний шовінізм, не залишалось місця для національної

самосвідомості, національного патріотизму й відповідно для національної історіографії. Не менш згубною була й відмова від загальнолюдських цінностей.

Утилітарно-спрощений підхід до попередньої історико-культурної спадщини означав відрив від традицій світової культури й науки, неминуче вів до відриву української історіографії від світової.

Відповідно до ленінської доктрини тотальної політизації суспільного життя для більшовицької партії на першому плані стояли ідеологічні функції історичної науки. Стосовно вітчизняної історії йшлося про доведення закономірності і навіть нагальної необхідності для суспільства встановлення радянської влади, оскільки більшовицький режим не мав освяченої історією легітимності. Відповідно йшлося про вироблення нової концепції історії України на основі постулатів марксизму і ленінізму - класової боротьби як головної рушійної сили історичного процесу, примату виробничих сил і виробничих відносин, підпорядкування національного питання соціальному, обмеженість буржуазної демократії тощо. Поступово набирала силу, догматизувалась та освячувалась теза про закономірність створення СРСР на уламках Російської імперії при вирішальній ролі російського народу під прикриттям ленінської теорії щодо шляхів вирішення національного питання та необхідності об'єднання російських та українських робітників з метою побудови соціалізму в одній країні та створення бази для майбутньої світової пролетарської революції.

Опускаючи у даному випадку оцінку об'єктивності цих постулатів марксизму-ленінізму (тим більше, що історія і нашої країни, і людства в цілому дала вже відповідні переконливі свідчення) наголосимо, що орієнтація історичної науки на вирішення біжучих завдань вкрай згубна. Вона позбавляє наукову творчість самостійності, незалежності та спадкоємності, заперечує внутрішню логіку саморозвитку науки.

До того ж, справжній вчений завжди проти політизації, суб'єктивізму підкорення науки владі, оскільки вчений має залежати від наукової істини, а не від влади. У науковому середовищі адміністративно-чиновницька субординація сприймається як патологія, а поняття "придворний історик" є таким же нонсенсом як і "паркетний генерал".

На практиці реалізація цього "соціально-політичного замовлення" суттєво деформувала, а потім і практично знищила дійсну науку. Скажімо, культурне відродження 1920-х років об'єктивно викликало потребу в узагальнюючій праці з історії України. Зрозуміло, що влада чекала праці у відповідності з політичними вимогами.

Спочатку влада "допускала" участь у цій роботі тих істориків (О.Гермайзе, О.Оглоблина, М.Слабченка), які в тій чи іншій мірі орієнтувались на політичне завдання щодо тематики, методу, джерел, врешті-решт хоча б відповідної фразеології. Узагальнююча ж "Істрія України-Руси" М.Грушевського оцінювалась однозначно негативно. Особливе захоплення викликали праці істориків-марксистів, в першу чергу, узагальнюючі праці М.Яворського. Вони були написані на підставі духу і букви марксизму, подавали підсумкові оцінки політичної та соціально-економічної історії. Наприклад, віталося висвітлення в марксистському дусі козацько-селянських війн XVII ст., Гайдамаччини, декабризму, народництва, наслідків реформ 1860-х років тощо. Проте, М.Яворський не зумів чи не захотів "колебаться вместе с линией партии" і тому в кінці 1920-х років через ігнорування сталінських ідей щодо тлумачення історичних підвалин українсько-російських відносин, тобто невиконання "соціального замовлення", його репресували, а підручники заборонили.

До початку 1930-х років влада йшла на певні прагматичні кроки, допускала до певної міри і до певного часу деякі відступи від "генеральної лінії". Це була, природно, лише тактика. Так, для вивчення Сходу як "резерву всесвітньої соціалістичної революції" у 1926 р. було створено . Всеукраїнську наукову

асоціацію сходознавства (ВУНАС) [43,с.4]. Але завдяки праці вчених-сходознавців вона вийшла за відведені рамки і розгорнула широке вивчення історії східних етносів в Україні, історії зв'язків України зі Сходом. Тому не дивно, що на початку 1930-х років її було ліквідовано, більшу частину сходознавців репресували [14,с.63]. Орієнталістика в УСРР практично перестала існувати.

Показово, що як і у випадку з М.Яворським, влада виходила з позицій російського централізму і зберігала сходознавчі центри у Москві та Ленінграді, свідомо обмежуючи рамки вітчизняної історіографії, українського соціального знання. Посилення великодержавництва як складової "більшовицького соціального замовлення", відхід від певного лібералізму часів українізації (яка передбачала й національно-культурне відродження нацменшин) і перехід до нового видання русифікації відбувалося шляхом ліквідації досить численних установ вивчення історії неукраїнської людності [15].

Отже, ліквідація цілих галузей української історичної науки та репресії відповідних спеціалістів (сходознавство, візантологія, гебраїстика та інш.) була безпосередньо пов'язана з уточненням соціального завдання української історичної науки з боку влади відповідно до зміни реального статусу УСРР у складі СРСР.

Відмова від традиційної структури історичного знання була таким чином обумовлена ленінськими постулатами ідеологічної форми класової боротьби. Саме цим пояснюється відмова від використання традицій дорадянської національної історіографії та світової науки взагалі. Так, Й.Сталін у виступі на VIII з'їзді ВЛКСМ у травні 1928р. оголосив військовий похід по оволодінню наукою, причому слід було захопити "фортецю" науки і відповідно знищити її захисників, тобто немарксистських вчених [16]. У галузі політичної думки в УСРР перехід від авторитаризму до тоталітаризму відбувався у 1925-1927 рр. [17,с.307-310],

що логічно відбилося на формулюванні політичних завдань історичної науки у наступні роки. Саме з кінця 1920-х років почалось "вбивання" у суспільну історичну свідомість та історичну науку марксистських, ленінських і особливо сталінських догматів, які з філософських категорій перетворились у політичні реальності наукового життя Радянської України.

Таким чином, соціально-політичні умови стану історичної науки в УСРР впродовж 1920-х - початку 1930-х років були неоднозначні. З одного боку, позитивно впливали крах Російської імперії та національно-визвольні змагання 1917-1921рр., НЕП та українізація, національно-культурне відродження, певна автономія УСРР у складі СРСР. Паралельно існували і набували з кожним роком сили принципово інші, не лише несприятливі, а згубні тенденції щодо існування української національної історіографії як такої. Йдеться про поступове посилення тоталітаризму, політизацію та ідеологізацію наукового життя, курс на партійно-державну підтримку радянської (тобто марксо-ленінсько-сталінської) науки і репресії щодо інакомислячих науковців, згортання і "відкидання" НЕПу та українізації, ліквідацію націонал-комунізму, незначної автономії УСРР у культурній сфері і посилення бюрократичного радянського централізму з його проро-сійським та антиукраїнським спрямуванням.

Динамічне співвідношення цих протилежних соціально-політичних тенденцій і визначало положення історичної науки в УСРР, причому ця динаміка була не на користь науки. Своєрідним вектором цих тенденцій було партійно-державне замовлення української історіографії, яке з кінця 1920-х років набуло жорсткого характеру.

Наголосимо, що сприятливі та несприятливі тенденції діяли практично протягом усього аналізованого періоду. Не варто абсолютизувати перевагу тих чи інших, хоча з кінця 1920-х років сприятливі фактори знаходились в агонізуючому стані й практично до певної міри впливали лише на темпи

нищення української історіографії. Але навіть на фоні прямо-таки згубних для національної історіографії імперських та сталінських часів умови 1920-х -початку 1930-х років теж були в цілому несприятливі, що чітко усвідомлювала українська громадськість. "Але українська наука, - заявив із сумом за втрачені надії на своєму ювілеї 1926 р. М.Грушевський, - ніколи не була оранжерейною рослиною... Ні, вона жила, розвивалась і звикла розвиватись в обставинах більш, ніж несприятливих, не в надії слави і добра, а під загрозою розгону і заслання" [18, 97].

Підсумовуючи зазначимо, що розвиток історичної науки в УСРР у 1920 - на початку 1930-х років проходив у складних і переважно несприятливих соціально-політичних умовах. Оскільки ж негативні тенденції поступово набирали силу і діяли, особливо до кінця 1920-х років опосередковано, через систему державного керівництва наукою, то варто проаналізувати безпосередній вплив на еволюцію української історіографії відповідних органів державного управління.

1. Соловей Д. Позір у минуле. Із спогадів про Полтаву // *Сучасність*. - 1974. - №10. - с 58-81.
2. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К: Либідь, 1983 - 288с.
3. СУ УСРР. - 1925 - №25. - ст. 726.
4. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 154.
5. Кульчицький С.В. Методи роботи ЦПУ УСРР та відображення їх у службовій документації // *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. праць*. - К, 1998. - с 12- 18.
6. Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. - Київ-Херсон: Ун - т української археографії та джерелознавства НАН України, 1998. — 141с.
7. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. - Київ -Херсон: Ун-т історії України НАН України, 1998. - 172с.
8. Нестуля О. О. Невтомний дослідник пам'яток України (М.Я. Рудинський) // *Репресоване краєзнавство (20-30-і роки)*. К, 1992. - с273 - 278.
9. Юренко О.П. Д.Ф. Соловей як людина.

- красзнавець // VI Всеукраїнська наук, конференція з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - с 245 - 246.
10. Лист М.О. Макаренка до Б.С. Петрі [1926] / Репресоване краєзнавство. - с 404-405.
 11. Гусев В. "Застосувати як одну з репресивних мір проти професури висланя за межі федерації"//Віче. - 1994. -№10. -с. 119-128.
 12. ЦЦАВО України Ф. 166. Оп. 4. Спр 233. Арк. 6 -бзв.; Оп. 9. Спр. 1448. Арк. 1 - 16; Спр. 1523. Арк. 75 - 77.
 13. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926-1929. Харків: ВУНАС, 1929. - 44с.
 14. Черніков Ф.І. Про діяльність Комісії для вивчення історії Близького Сходу Всеукраїнської Академії наук (1930 - 1933рр.) // Укр. іст. журн. - 1993. - №9. - с 59 - 64.
 15. Водотика С.Г. Традиції вивчення єврейської історії та культури в установах АН України і сучасність // Пам 'ятати заради життя: Матеріали "Круглого столу". Київ, серпень 1992р. — К.: Ун-т політології і націон. відносин АН України, 1993. - с 110 -118.
 16. Сталин И.В. Речь генерального секретаря ЦК ВКЛ (б) на VII съезде ВЛКСМ// Преда. - 1928. -17 мая.
 17. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. - К: Генеза, 1994. - 368с.
 18. Промова М. Грушевського на урочистому засіданні громадськості з нагоди його шістидесятиліття 3.X. 1926р.// Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920 -1930 - ті роки). - К, 1997. -с.92- 97.

Лубко І. (Черкаси)

Висвітлення проблем аграрної політики М.

Хрущова в сучасній історіографії

Сьогодні можна констатувати, що аналіз та історіографічна оцінка бурхливої, багатогранної діяльності М.Хрущова набула в останні роки досить широкого розмаху. Ця проблема та сама одіозна особистість реформатора стали об'єктом достатньо глибокої уваги вчених-суспільство-знавців, літераторів і публіцистів. Між тим, ще зовсім недавно у вітчизняній історіографії існував відчутний вакуум досліджень практично всього кола проблем, присвячених будь-яким сторонам державно-політичної діяльності М.Хрущова, в тому числі періоду безпосередньо пов'язаного з Україною.

Слід зазначити, що вже на першому етапі нового витка своєї політичної кар'єри М. Хрущов одним із наріжних каменів обрав саме економіку, власне сільське господарство, про що переконливо свідчать чисельні документи тієї доби: Постанови вересневого (1953 р.) - "Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР", лютого-березневого (1954 р.) - "Про подальше збільшення виробництва зерна в країні та освоєння цілинних та перелогових земель", січневого (1955 р.) - "Про збільшення виробництва продуктів тваринництва", пленумів ЦК КПРС з проблем розвитку аграрного сектору [1].

Лідер держави цілком обгрунтовано вважав, що саме ця проблема - хліб - є найбільш злободенною, більш того, гострою і пекучою для найширших верств населення і будь-які позитивні зрушення в цій сфері негайно піднімуть його політичні акції. Так, власне, і сталося.

Успішний, обминаючи звичайно питання про обсяги фінансових і матеріальних затрат, початковий етап освоєння цілинних і перелогових земель ствердив Хрущова у думці щодо важливості, а головне у його особистій здатності і можливостях активно впливати на хід розв'язання продовольчої проблеми в СРСР [2].

Слід при цьому зазначити, що фактично загальноприйняте сьогодні, з подачі В.Молотова, твердження про економічно необгрунтований характер освоєння цілини теж не такий аксіоматично простий, не кажучи вже про саму невідкладність вирішення проблеми гострої нестачі хліба.

Порівняльний аналіз вартості грошових і матеріальних ресурсів цілинного хліба і того, що, можливо, вдалося б одержати, витративши аналогічні ресурси в західних районах СРСР, ніким, власне, ніколи не проводився.

В історіографічній науці 70-х років утвердилась не скільки наукова, як політично визначена точка зору, що результати освоєння цілини не виправдали сподівань. Ця проблема, однак, не стала предметом широкого наукового

обговорення, незважаючи на те, що дійсно цілий ряд кроків в ході освоєння цілинних і перелогових земель був непродуманий.

Потрібно однак чітко зазначити, що наряд чи варто перекладати особисто на Хрущова відповідальність за непродумане застосування технологій обробітку ґрунту, які використовувалися на європейській частині СРСР, в екстремальних умовах Північного Казахстану та Південного Сибіру.

Не вдалося відразу знайти потрібні прийоми і форми ведення зернового господарства не лише Хрущову. Слід пам'ятати, що і сотні тисяч досвідчених з діда-прадіда хліборобів Полтавщини, Харківщини, Київщини, Полісся, які переселились в ці краї ще за часів столипінських перетворень (близько 1,1 млн. чол.) теж не змогли пристосуватись до незвичних кліматичних умов і змушені були повернутися на Україну (понад 290 тис.) [3].

Наслідки ж застосування непродуманого застосування техніки і технології обробітку землі, що призвели до горезвісних чорних бурь були, до речі, досить швидко подолані фахівцями академіка Бараєва.

Принагідно слід зауважити, що аналогічні екологічні прорахунки мали місце не лише на цілині, а й на півдні України, що так само привели до страшних пилових бурь 1968-1969 років.

Вже перші позитивні кроки постста-лінського радянського керівництва на чолі з М.Хрущовим назустріч селянству значно поліпшили як економічні умови, так і моральний клімат на селі. Сільське життя стало більш оптимістичнішим.

Вчасно відчувши це, Хрущов починає приділяти все більше уваги проблемам сільського господарства. Аграрний сектор економіки швидко став домінантою внутрішньополітичної діяльності М.Хрущова. Він ініціює прийняття ряду постанов, направлених на економічне стимулювання зростання продуктивності особистих присадибних господарств. За його вказівкою вносяться суттєві зміни в систему оподаткування селянських господарств. Розмір податку став залежати не від

кількості отриманої продукції, а від розміру земельного наділу [4]. Ці заходи, безумовно, зацікавили селян у підвищенні продуктивності власного присадибного господарства, збільшенні поголів'я худоби в індивідуальній власності. Лишки продукції сільського господарства негайно наповнили міські ринки.

Сучасна українська історіографія характеризується наявністю стійкого інтересу науковців пострадянського періоду до перегляду та переосмислення подій тієї доби. Це зрозуміло. Адже позаду лишилися як період нестримного захвалювання "реформатора", так і 20-літнє забуття, більш того, повне ігнорування "теми Хрущова", що постійно контролювалось тогочасними "ідеологічними наставниками" радянських істориків.

Мемуари, аналітичні статті, епізоди біографії, особисті враження від спілкування з М. Хрущовим звичайно ж залежать від рівня інформованості, життєвого досвіду, політичної культури авторів публікацій, однак всі вони разом взяті переконливо свідчать, що історичне значення цього непересічного лідера аж ніяк не можна ігнорувати, а критичний аналіз його реформаторського курсу - зводити до газетярського кепкування.

Певна частина інформації щодо цієї проблеми відклалась в різного роду публікаціях так званого "застійного періоду". Проте вони будь-яку проблему подавали з обов'язковим для того часу кліше - "суб'єктивізм", "волюнтаризм". На думку відомого російського історика М. Гефтера щодо цього, поряд з існуванням "персональних" причин, дається в знаки загальна тенденція: "Ми настільки звикли, що людина -функція свого місця, значима в міру значимості цього місця, що з втратою останнього перестаємо цікавитись і особистістю того, хто займав дане місце" [5].

Проте сьогодні очевидно, що і в той час підспудний процес аналітичного осмислення особистості М.Хрущова, його політичних, ідеологічних, господарсько-економічних проєктів та акцій,

накопиченого за період 'відлиги досвіду суспільної модернізації ставав поволі дедалі ширшим, інтенсивнішим і вичерпнішим.

Використовуючи роботи опубліковані в 60-80 рр. присвячені проблемам аграрного сектору "доби Хрущова" слід, безумовно, критично переосмислювати їх зміст [6]. Це однак не применшує інформативну цінність, яка полягає в яскравому викладі поточних справ, зафіксованих в наукових збірниках, брошурах, статтях, журналах, де відображена діяльність партійних, господарських органів в їх намаганнях виконати рішення з'їздів та пленумів.

Цілий ряд робіт, присвячених різним аспектам життя українського села цього періоду, належить перу Л.Бе-ренштейна. Автор видав понад біля півсотні робіт з проблем сільського господарства та селянства України другої половини 50-х - першої половини 60-х рр. [7].

Різним аспектам модної в радянські часи концепції ідейно-виховної роботи на селі, партійного керівництва суспільно-культурним розвитком українського села присвячені монографії М.Бушина, В.Петренка, А.Гаврилюка [8]. У вказаних працях обґрунтовувалась ідея щодо визначальної ролі суб'єктивних, тобто партійно-ідеологічних факторів розвитку сільського господарства.

Трансформаційні процеси пострадянського суспільства в значній мірі дозволили зламати стереотипи, що цілеспрямовано формувалися в бреж-невські часи. Прагнення до самоідентифікації колишніх республік СРСР, відкритість суспільної думки, вільний вибір шляхів подальшого наукового пошуку і головне - намагання підняти на поверхню весь комплекс тривалий час замовчуваних проблем без об'єктивного висвітлення яких неможливе адекватне відтворення всіх складних аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного, духовного життя України другої половини ХХ ст. цілком закономірно вивели із забуття події бурхливої пори "відлиги". Проблема адекватного

висвітлення бурхливої і головне - вкрай суперечливої особистості і діяльності М.Хрущова, в значній мірі, залежить від об'єктивності досліджень сутності аграрних перетворень кінця 50-х -початку 60-х років.

Емпіричні узагальнення попередніх робіт стали різко контрастувати з новими дослідженнями, які почали з'являтися в ході утвердження в Україні політичного, економічного та ідеологічного плюралізму [9]. Також виходить ряд публікацій, де на основі маловідомих архівних матеріалів аналізуються процеси, що лежали в основі кризових явищ в соціально-економічному та суспільно-політичному житті українського селянства [10].

Серед розмаїття досить різнохарактерних за змістом публікацій, що з'явилися вже в кінці 80-х - в першій половині 90-х рр., слід віддати належне роботам російських публіцистів, що вперше спробували відтворити широку картину "епохи Хрущова", передусім, Р.Медведеву, Ф.Бурлацькому, О.Аджу-бею, Ю.Аксютіну, М.Гефтеру, А.Стреляному [11].

В цей час побачив світ ряд видань Інституту російської історії РАН. їх автори розглядають діяльність М.Хрущова на основі вивчення широкого кола важливих документів принципово важливого значення. В них відчутно проглядаються наміри проаналізувати "добу Хрущова" через спектр проблем сьогодення. Це, насамперед, роботи О. Зубкової, І. Зеленіна, В. Данилова, Л. Денисової, О. Вербицької, Ю. Денисова, В. Наумова та інших [12]. їх поєднує прагнення розкрити глибинні тенденції, притаманні реформаторській діяльності Хрущова. Не дивлячись на те, що в деяких дослідженнях проблематика хрущовських реформ розглядається фрагментарно, в контексті інших дослідницьких завдань, загалом, все ж чітко прослідковується прагнення до об'єктивістської характеристики Хрущова як людини, так і політика.

Необмежені можливості для дослідників відкрились після проголошення України незалежною державою, що створило принципово нові умови для

об'єктивного висвітлення повних протиріч політичних, культурних, а головне - соціально-економічних перетворень хрущовської доби.

Проте, в сучасній українській історіографії доробок наукових праць, які б ґрунтовно всебічно аналізували діяльність М.Хрущова не можна вважати достатнім. Звичайно, в останнє десятиліття світ побачили публікації Ю.Шаповала, С.Кульчицького, П.Панченка, Л.Беренштейна, В.Калініченка, Г.Сурґая [13].

В монографії академіка Української академії аграрних наук П.Гайдуцького і члена-кореспондента цієї ж академії М.Лобаса "Відродження МТС" спеціально виділений параграф, присвячений діяльності МТС у 1945-1957 рр. [14]. В ньому обґрунтовано висновок, що у вказаний період МТС були не тільки матеріально-технічною базою колгоспів, а й центрами організаційно-планового керівництва ними. Цікавим аспектом цієї роботи є те, що вперше в історико-економічному плані автори з нових, об'єктивних засад висвітлили процес становлення МТС на Україні, сучасну роль цієї форми господарювання на землі.

Певною мірою вдалося ліквідувати прогалини в дослідженні цього періоду в ході роботи наукового семінару, присвяченому 100-річчю від дня народження М. Хрущова, що відбувся 14 квітня 1994 р. в Інституті історії України. Його учасники поставили собі за мету: дати науково виважену оцінку суперечливій особистості радянського лідера, діяльність якого справляла колосальний вплив на події в Україні та навколо неї протягом тривалого часу. В семінарі взяли участь науковці кількох відділів Інституту історії України, Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, спеціалісти Інституту національних відносин і політології АН України та багатьох інших наукових установ.

Однак учасники семінару в доповідях та повідомленнях, що ввійшли до збірника [15], фактично аналізували лише проблематику, що стосувалась політико-ідеологічної діяльності М.

Хрущова. Щоправда, в деяких дослідженнях були піддані критичному аналізу заходи М.Хрущова в сфері сільського господарства . Відомий український історик-аграрник П.Панченко в своєму повідомленні "Феномен М.С.Хрущова в контексті нового осмислення" різко засуджує ініційовані Хрущовим кроки щодо укрупнення колгоспів, обмеження власного господарства колгоспників, "кукурудзяної" кампанії, ліквідації промислової кооперації (як наслідок, 60% виробленої сільськогосподарської продукції безповоротно загинуло), завищення планів виробництва сільськогосподарської продукції тощо [16]. На обмежені можливості неринкових методів регулювання економіки, а надто сільського господарства, акцентує увагу Л.Ковпак, аргументуючи це ненауковістю та відсутністю економічного обґрунтування планів, нестабільністю політики ціноутворення, особливо в останні роки керівництва (за 1962 р. ціни на м'ясо та молочні продукти зросли в середньому на 30%) [17].

Найбільш чітко прослідкувати основні задуми аграрної політики М.Хрущова вдалося Л. Беренштейну . Зрозуміло, що автор не міг та і не ставив собі за мету у досить стислій за обсягом статті докладно проаналізувати цю вельми важливу сферу державно-політичної діяльності М.Хрущова. Фактично вона присвячена з'ясуванню основних широкомасштабних програм з аграрно-селянського питання, яких, на його думку, сім : чотири з них стосуються проблем організації сільськогосподарського виробництва, дві - націлені на відносин власності а аграрному секторі та способів використання виробленої продукції, одна - питанням управління сільським господарством і його кадрового забезпечення [18]. Віддаючи належне творчому доробку відомого дослідника, слід все ж зауважити, що цілий ряд запропонованих ним аспектів потребують подальшого опрацювання та досить суттєвих уточнень.

Набута за останні роки практика кардинальних соціально-економічних перетворень на селі дає достатні

підстави стверджувати, що надбання минулого не варто відкидати. Все корисне з цього не тільки варте уваги, але й має бути творчо використане в нових умовах. Проблема потребує всебічного комплексного висвітлення не лише негативних, але й позитивних аспектів суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку життя українського селянства зазначеного періоду. Важливо при цьому враховувати відповідну тим умовам психологію та історично обумовлену своєрідність українського селянина, чого не варто недооцінювати, а тим більше ігнорувати.

1. КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК- К., 1980.- Т.6,7.
2. Беренштейн Л.Ю., Горак В.В. Грудневий пленум ЦК КППС 1959 року - Пленум мобілізації резервів сільськогосподарського виробництва. — К, 1960. Вони ж. Україна - цілинним землям. — К, 1962.
3. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн.- Кн. 2.: Навч. посібник//Мельник Л.Г. та ін. -К, 1992. - С 20.
4. Беренштейн Л.Ю. Наукова розробка проблеми розвитку агропромислового комплексу в історико-партійних дослідженнях // Укр. іст. журн. -1988.- № 2. Кожукало І. П. Партійно-організаційна робота КП України на селі в період крутого піднесення сільського господарства (1953-1958 рр.). - Дис. канд. іст. наук. - К.,1963; Діденко В.В. Діяльність партійних організацій України по дальшому розвитку колгоспного виробництва (1956-1961 рр.). - Дис. канд. іст. наук. - К., 1967.
5. Гефтер Ф. Судьба Хрущова // Октябрь.-1989.- N9-1.- С.154.
6. Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і подальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1975 рр.) // Наукові праці з історії КППС. - Вип. 26.- К., 1968; Петренко В.С. Історія селянства Української РСР 1951-1970 рр. в радянській історіографії. // Укр. іст. журн. - 1971.- № 3; Плисюк В.П. Аграрна політика КППС в умовах розгорнутого соціалізму в радянській історичній літературі // Укр. іст. журн. - 1983.- № 5; Санцевич А.В. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії // Історіографія дослідження УРСР.- Вип. 1.- К, 1968.
7. Беренштейн Л.Ю. У авангарді трудівників села (Колгоспні та радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КППС). - К. 1968. Його ж . На вирішальних ділянках виробництва. — Вінниця. — 1964. Його дг. Организаторская и идейно-воспитательная работа колхозных и совхозных партийных организаций Украины (в период между ХХ и ХХІІІ съездами КПСС).- Дис. доктора ист. наук. - К, 1968.
8. Бушин М.І. Соціально-культурний розвиток села на сучасному етапі: На матеріалах Української РСР. - К, 1987; Гаврилюк А.Е. Соціальна політика КПСС на селі. -К, 1989; Петренко В.С. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953-1961 рр.). - К, 1964.
9. Аграрна історія України. - Навч. посібник. — К., 1996; Беренштейн Л. Ю. Вопросы аграрной политики КПСС в 20-30-е и 50-70-е годы. - К, 1993; Тимченко СМ. Українське село: проблеми етнонаціональних змін: 1959-1989. - К, 1995.
10. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985рр. -Львів, 1996.
11. Аджубей А. Крушение иллюзий. - М., 1991. Его же. Те десять лет //Знамя. — 1988. - № 6 - 7; Аксютин Ю. Н.С. Хрущев: "Мы должны сказать правду о культе личности " // Труд. - 1988, 13 ноября; Бурлацкий Ф. Новое мышление. - М., 1989. Его же. Вожди и советники. - М., 1990; Гефтер М. Судьба Хрущова // Октябрь.-1989.- № - 1. Медведев Р. Н. С. Хрущев: Политическая биография. - М., 1990. Его же. Н.С. Хрущев. Год 1957-й укрепление позиций //Аргументы и факты. - 1988. -№25 . Его же. Н.С. Хрущев. Год 1964-й неожиданное смещение //Аргументы и факты. -1988. -№27. Его же. Н.С. Хрущев на пенсии //Аргументы и факты. - 1988. - № 47; Стреляный А. Субъективные заметки о Никите Хрущеве // Московские новости. -1988, 16 октября.
12. Вербицкая О. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х начало - 60-х годов. -М, 1992; Денисова Л. Исчезающая деревня России: Нечерноземье в 1960-1980 годы. - М., 1996; Денисов Ю. Аграрная политика Н. Хрущева: итоги и уроки // Общественные науки и современность. - 1996. - № 1; Зеленин И. Аграрная политика Н. Хрущова и сельское хозяйство страны // Отечественная история. - 2000. -№ 1; Зубкова Е. Реформы Хрущева: культура политического действия // Свободная мысль. - 1993. - № 9.
13. Беренштейн Л.Ю. Наукова розробка проблеми розвитку агропромислового комплексу в історико-партійних дослідженнях //Укр. іст. журн.-1988.- № 2; Кульчицький В. С Спроби реформ (1956-1964) // Укр. іст. журн. -1998.- № 1. Його ж. Посмертний виклик Сталіну // Черкаський край. - 1996, 17 лютого; Панченко П.П. Дослідження

- тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства // *Укр. іст. журн.* - 1986.-№ 7; Сургай Г.І. Продовольча програма СРСР в українській радянській літературі // *Укр. іст. журн.* - 1986. - № 1; Шаповал Ю.Л. М.С. Хрущов на Україні. — К., 1990. Його ж. "Закрита доповідь" М. Хрущова на XX з'їзді КПРС: мотиви, обставини, появи, наслідки // *Історія в школах України.* - 1997. - № 3. Його ж. Столітній Хрущов // *Демократична Україна.* - 1994, 5-6 квітня. Его же. Хрущев и Западная Украина: история // *Свободная мысль.* — 1996.- № 6.
14. Гайдучський П.І., Лобас М.І. *Відродження МТС*- К., 1997.
15. М.С.Хрущов і Україна . *Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 року, присвяченого 100-річчю від дня народження Хрущова.* — К., 1995.
16. Панченко П.П. *Феномен М.С.Хрущова у контексті нового мислення.* — *Мат. наук, семінару.* - К., 1995. - С16-17.
17. Ковпак Л.В. *Соціальна політика М.С.Хрущова.* - *Мат. наук, семінару.* - К., 1995. - С.91.
18. Беренштейн Л.Ю. *Аграрні проблеми у діяльності М.С.Хрущова.* - *Мат. наук, семінару.* - К., 1995. - С81.

Землюліна Н.І. (Черкаси)

**Селянські аспекти
в програмних документах
національних партій в 1917-1918 рр.
(історіографія)**

Напередодні і в умовах розгортання української революції 1917-1920 рр. політичну арену держави заповнили партії як всеросійського масштабу, так і ті, що були виплекані національним ґрунтом. Ліквідація царату, слушно зауважував дослідник П.Шморгун, ознаменувала різку активізацію українських політичних сил. Саме вони і були володарями селянських дум на першому етапі революції у 1917-1918 роках [1].

Погоджуючись з думками вітчизняного політолога, ми маємо намір простежити за процесом нагромадження знань про діяльність національних партій, їх зв'язок із селянськими масами, ознайомитися з тим, як фахівці різних галузей науки (мемуаристи, публіцисти)

оцінювали потугу діючих в Україні політичних сил реформувати провідну галузь економіки і сільське господарство, як їхні представники в найвищих ешелонах влади втілювали програмні установки з аграрного питання в життя.

Одразу в пореволюційний час розвитку українських політичних сил, їх чисельності, кількісному складу, змісту програм дослідники не приділяли значної уваги. В однаковій мірі це стосується як радянської історіографії, так і творів, що з'являлись в еміграції. Лише мемуарна література давала певні відомості про приблизний кількісний склад провідних українських партій.

Найвпливовішою і наймасовішою серед національних партій у 1917 році, на думку канадського історика українського походження І.Майстренка, була Українська партія соціалістично-революціонерів. Активний учасник української революції і член УПСР вважав, що влітку 1917 року партія налічувала понад мільйон членів. Проте автор одразу вказав на причину неможливості встановити точну кількість, бо це була "сиря слабоорганізована маса, навіть членські квитки мав тільки актив" [2]. За свідченням іншого колишнього есера Г. Клунного, в цей час партія нараховувала "щось близько 275 тис. членів: в члени партії вступав хто хотів, іноді цілими полками — за постановою полкового зібрання. Керівничого центра у цих тисяч не було, але есерівська програма була пануючою на селі й одбивалася в усіх постановах селян про землю. УПСР була єдиною партією, устами якої говорило тоді українське селянство" [3].

Ще більш образно підкреслив масове захоплення есерівськими гаслами зарубіжний українознавець, а в добу визвольних змагань член редакції "Робітничої газети" М. Шлемкевич такими словами: "Молодь селянська, як і академічна, станула при цій партії. Здавалося, що й діти, ледве вийшовши з коліски, вже співали соціал-революційних пісень" [4].

Радянські дослідники 1960-х років почали використовувати в своїх дослідженнях фактичний матеріал есерівської партійної преси. На основі її аналізу і узагальнень історик Ю. Гамрецький дійшов висновку про те, що на осінь 1917 року організації УПСР досить активно діяли на Волині, Поділлі, Київщині, Полтавщині, але в інших регіонах України вони підтримкою не користувалися. Названі губернії дали партії найбільшу кількість членів [5]. Восени 1917 року чисельність українських есерів зросла до 350 тис. [6], як твердять одні, чи до 400 тис. [7], як переконують інші. Ці цифри не випадкові, вони запозичені із матеріалів центральної преси УПСР [8].

Якщо говорити про партію як про структуровану політичну одиницю то, очевидно, найближчими до істини будуть підрахунки Ю. Гамрецького, зроблені ним на основі матеріалів третього з'їзду УПСР (21 листопада 1917 року). Його висновок зводиться до того, що в партії на кінець 1917 року перебувало близько 75 тис. членів [9]. Ці дані частково підтверджуються інформацією, поданою центральним органом УПСР газетою "Боротьба". У квітні 1918 року вона повідомляла, що Центральним Комітетом партії контролюється 45 тис. членів, які об'єднані у 285 первинних осередків. Крім того, вважав ЦК УПСР, існує приблизно така ж кількість організацій нічим не зв'язаних з керівними органами партії [10].

Висновок Ю. Гамрецького про кількість перебуваючих в лавах українських есерів прямо підтверджує партійна газета "Народна воля". Публікуючи матеріали, присвячені третьому з'їздові УПСР, вона називає діючими 75 тис. членів партії [11]. Відзначимо, що саме ця цифра лежить в основі багатьох робіт радянських істориків [12]. Користуються вона довірою і вітчизняних науковців, що досліджують національно-визвольні змагання українського народу [13].

Есери, і на це вказує частина авторів, розгорнули потужну роботу серед селянства за популяризацію своїх гасел. Під їхньою егідою швидко запрацювали

найбільш масові організації — селянські спілки. Первинні осередки селоспілки з'явилися у всіх повітах Полтавщини, Поділля, а найширшого розмаху рух набрав на Київщині — у Сквирському і Таращанському повітах [14]. За свідченням вітчизняного дослідника Я. Грицака, кількість членів, що перебувала в лавах селянських спілок сягала кількох мільйонів чоловік, а її друкований орган, газету "Народна воля" у травні 1917 року передплачувало більше 200 тис. осіб [15].

Варто зазначити, що радянська історіографія віднесла селянську спілку до табору найбільш реакційних організацій, яка, нібито, складалася переважно із куркульського елементу і стояла на захисті інтересів поміщиків [16]. На що група вітчизняних авторів, упорядників збірника документів "Українська Центральна Рада" відповіла недвозначною фразою: "...бідніше селянство складало соціальну базу селянської спілки" [17].

На відміну від УПСР, Українська соціал-демократична партія була менш масовою. За підрахунками Ю.Шилов-цева, проведеними на підставі матеріалів четвертого конгресу УСДРП (вересень 1917 року), на той час вона налічувала близько 5 тис. членів [18].

З кінця 1970-х років до наукового обігу вводиться новий цифровий показник чисельності УСДРП. Його популяризатором став російський дослідник Л. Спірін, який зробив висновок про перебування в лавах української соціал-демократії 40 тис. чоловік, проаналізувавши матеріали тогочасної партійної преси [19]. Щоправда, І. Курас піддав сумніву достовірність наведених даних, оскільки ще навесні 1917 року партія нараховувала 1000—1200 членів і протягом кількох місяців вирости чисельно в десятки разів не могла. Опубліковані в центральних періодичних виданнях цифри він назвав "суто рекламними, їх завищували керівники УСДРП без будь-яких на те підстав" [20]. Попри таку аргументацію, в історичній літературі, енциклопедичних виданнях кількість членів української соціал-демократії все ж частіше подається за версією професора Л.Спіріна [21].

Даних про кількість членів УСДРП в 1918 році історичні джерела взагалі не зафіксували. Лише М. Стахів з високою долею вірогідності допускає, що чисельність соціалістів-демократів в цей час не могла перевищувати 3,5 тис. чоловік [22].

Аграрна тематика залишилася одною з найменш досліджених сфер і в літературі західної діаспори. Не тільки не з'ясований остаточно вплив цього чинника на піднесення політичної, соціальної активності хліборобських мас в національно-визвольному русі, а й не відстежений рівень врахування актуальності земельного питання багаточисельними українськими партіями. Поодинокі автори, розглядаючи зміст партійних програм, відводили певне місце й аналізу їх аграрної частини [23]. Причому висновки радянських науковців рідко співпадали із результатами досліджень істориків діаспори. Тому й постає необхідність на підставі нових документальних матеріалів співставити і порівняти, підтвердити чи спростувати, відкинути чи прийняти оцінки й узагальнення, здійснені кількома поколіннями дослідників обох історіографічних напрямків.

Наймасовіша в Україні партія соціалістів-революціонерів вважала власною соціальною базою всі верстви працюючого населення, які творять у своїй цілості поняття трудового народу. До цієї категорії вона зараховувала промисловий, сільськогосподарський пролетаріат, селян, ремісників, трудову інтелігенцію, тобто всіх "виробників матеріальних і духовних вартостей, якими живе суспільство" [24].

Ухвалена Установчим з'їздом УПСР у липні 1917 року програма партії не була оригінальним явищем у суспільно-політичній думці Європи. В основі її ідеології лежала відома доктрина російських есерів, яка ґрунтувалася на твердому переконанні в революційності російського селянства та його прагненні до общинного землеволодіння. Однак, така форма організації сільськогосподарського виробництва, за висловом історика консервативного крила

Д.Дорошенка, "була зовсім чужою для українського духу" [25].

В публіцистиці того часу, частково мемуарній літературі розв'язання земельного питання за формулою соціалістів-революціонерів отримала назву соціалізації землі. Хоча голова партії українських есерів М.Ковалевський категорично не погоджувався з таким визначенням. Пропоновану за проектом ним очолюваного політичного об'єднання аграрну перебудову України він називав "концепцією націоналізації землі". На думку глави партії, передача землі трудовому народу у такий спосіб має ряд переваг над принципом соціалізації, покладеним в основу домагань російських соціалістів-революціонерів. Відвертаючи селян від підтримки російських партій на виборах до Установчих зборів, лідер українських есерів наголошував: "Росіяни хочуть накидати вам соціалізацію землі, себто передати володіння окремим сільським громадам і скасувати таким чином великі господарства; ви вже не будете господарями на власній землі, а будете робітниками на громадській землі... Російські соціалісти хочуть "виварити селян у капіталістичному казані", себто позбавити їх незалежного становища господарів і перетворити у пролетарів" [26].

Націоналізація, як вважав автор, є більш прийнятною формою земле-облаштування, ніж будь-яка інша. Тому зусилля партії і її керівника й спрямовувалися на закріплення в програмі тих аграрних положень, які б відповідали заздалегідь розробленій концепції. Проте, на нашу думку, до програми проникли і елементи соціалізації. Найяскравіше вони виявилися в положенні про організацію і сферу діяльності земельних комітетів. Не на державі, а на громадських представницьких інституціях замикався процес вивласнення і парцеляції землі, що саме по собі дуже нагадувало її соціалізацію. Схожість дозволила досліднику І. Витановичу зробити закид на адресу українських есерів щодо їхньої непослідовності та постійних пошуків КОМпро-

місів між принципами націоналізації та соціалізації. Це не тільки не додавало партії авторитету, а скоріше навпаки, свідчило про відсутність "у провідних її членів ясного й погодженого теоретичного з'ясування, та й уяви про практичну реалізацію [принципу соціалізації]" [27].

В оцінці аграрної частини партійної програми соціалістів-революціонерів тотожні погляди висловили М.Грушевський один із провідників партії, що тісно співробітничав з чільними есерівськими діячами та член УПСР К.Мацієвич. Обидва відзначали характерну особливість аграрної програми: зрине напластування теорії націоналізації на соціалізаторську першооснову. Але якщо для М.Грушевського есерівські гасла склали "головний нерв активності українських мас" [28], то професіонала — аграрника К.Мацієвича більше бентежила, ніж надихала норма про скасування будь-якої власності на землю. Важко не погодитися з його думкою про неадаптованість зазначеного положення до місцевих українських умов [29].

Сюжетну канву про інерідність колективних форм земельної власності для України підтримав один із найактивніших розробників концепції революційного соціалізму, член ЦК УПСР М.Шаповал. Обгрунтовано критикуючи аграрну частину програми своєї партії, він виходив з відсутності ясного бачення українськими есерами глибинних відмінностей між землеробськими системами України і Росії. Провідники ідей соціалістів-революціонерів "думали, що українські обставини подібні до російських, а їх соціалізація землі — це модифікація російської передільної общини..." [30]. Як бачимо, в цьому місці і подекуди перед тим, автор відзначає соціалізаторську основу земельних положень партії, але сам принцип тлумачить своєрідно. Йдучи за М.Шаповалом, соціалізація господарства означає таку організацію суспільного виробництва при якій зникає поділ учасників на власника і робітника. Процесом управляє все

суспільство, а його члени є одночасно і власниками і виконавцями.

Загалом сумбурне викладення власних поглядів на соціалізацію землі Микита Юхимович обрамляє цілком слушними висновками про нездійсненність у зримому майбутньому есерівських мрій, "бо трудова маса мислить земельну реформу, як рішення проблеми рівного права на землю і домагається розподілу її. Селянство вимагає чорного переділу, роздроблення всієї землі на трудові господарства. І, очевидно, так і буде, як каже селянство" [31].

Таким чином, погляди лідерів есерівського руху на програму реформування земельних відносин в Україні були далекими від уніфікації. Різноманітність у конструкторів аграрної програми позначилася й на більш пізніх працях її дослідників. Якщо на перших порах вона оцінювалася здебільшого як така, що в своїй основі мала підґрунтя, засноване на націоналізації землі [32], то пізніше вітчизняні історики змістили акценти в бік до визнання домінуючим принцип соціалізації [33]. А сучасний дослідник земельних відносин на селі Я.Малик узагалі позначив принцип, закладений в основу політики УПСР дефініцією — "націонал-соціалізація" [34], справедливо бачачи їхнє тісне поєднання.

На близьких позиціях до аграрної ідеології соціалістів-революціонерів перебувала Українська соціал-демократична робітничка партія. Ведучи свій родовід від Революційної Української партії, УСДРП претендувала на роль виразника інтересів українського робітництва. Одночасно вона не полишала намірів привернути увагу до своїх гасел і трудового селянства [35].

-
1. Шморгун П. М. *Політичні партії на початку 20 ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий науковий збірник, с Випуск 172. - К, 1992. - С.25.*
 2. Майстренко І. *Історія мого покоління. — С 24.*
 3. Клунний Г. *В боротьбі за селянство: земельне*

- законодавство контрреволюційних урядів за часів революції на Україні, *s X*, 1926. — С.5.
4. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна. — Бломберг, 1949. — С.29.
 5. Гамрецький Ю.М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917р. // УІЖ—1976. — №12. — С.79.
 6. Рядніна І.І. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. — К, 1958. — С.36.
 7. Короливський СМ. Украинское национальное движение в период подготовки Октябрьской революции // История СССР. - 1965. - №5- С2Q
 8. Боротьба. —1917. —17 вересня, 27 грудня.
 9. Гамрецький Ю.М. О численном составе мелкобуржуазных партий на Украине в 1917 году. Банкротство мелкобуржуазных партий на Украине в 1917 году // Банкротство мелкобуржуазных партий России. 1917—1922 гг. — М, 1977. —4.1. —С. 124; Його ж. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. // УІЖ. —1976. —№12. —С.79; Його ж. Більшовики та їхні політичні противники на Україні// УІЖ. —1987. —№11. —С.74.
 10. Боротьба. —1918. —28 квітня.
 11. Народна воля. —1917. —23 листопада.
 12. Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. —К., 1978. —С.314; Його ж. Повчальний урок історії: ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. —К, 1986. —С188; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. —М.,1987. —С.540; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. —М.,1987. —С.617.
 13. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р.- початок 1919 р.) - К, 1993. - С.8; Танчин І.З. Діяльність політичних партій України серед сільської молоді в період визвольних змагань (1917-1920 рр) —Дис... канд. іст. наук. —Львів, 1995. —С.26;
 14. Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. —С.24—25.
 15. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. —К.,1997. —СІ 17.
 16. Лихолат А.В. Боротьба більшовиків проти українських буржуазних націоналістів // Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції (березень 1917—лютий 1918). —К., 1957. —С.276; Його ж. Жовтень на Україні. —К., 1967. —С.27; Бош Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. —М, 1919. —С. 11; Год борьбы. —М. —Л., 1925. —С.77.
 17. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. —К, 1996. —Т.І. —С. 12.
 18. Шиловецв Ю.В. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 —липень 19*1'8 рр.). — Х.,1972. —С.28.
 19. Спиринов А.М. Крушение помещичьих и буржуазных партий. —М., 1977 —С.312.
 20. Курас І. Ф. Повчальний урок історії: ідейно-політичне банкрутство соціал-демократичної робітничої партії. —К, 1986. —С.83.
 21. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. —С.617; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. —С. 540; Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. —К, 1993. —С. 128.
 22. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні. —Нью-Йорк—Детройт—Скрантон, 1954. —С.23—26.
 23. Мірчук П. Українська державність 1917—1920. —Філадельфія, 1967; Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917—1920) / / Український історик. —1967. —№3—4 (15—16). —С.5—60; Його ж. Аграрна політика українських урядів 1917—1920 рр. —Мюнхен-Чикаго, 1968.
 24. Животко А. 50 років. До історії Української партії соціалістів-революціонерів. —Прага, 1936. —С17—18; Його ж. До історії Української партії соціалістів революціонерів // Вільна Спілка: Неперіодичний орган УПСР. —1927—1929. —№3. —С. 128—129.
 25. Дорошенко. Д. Історія України. 1917—1923. —Ужгород, 1930. —С.52.
 26. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. —Інсбрук, 1960. —С.245.
 27. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917—1920) // Український історик. —1967. —№3—4. (15—16). —С.26—27.
 28. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Борітеся — поборете. —1920. -№1. —С.29.
 29. Мацієвич К. Соціалізація землі на Україні // Нова Рада, *s 1918. s 12* січня.
 30. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні . —Кн.І. —С.33.
 31. Там само. —С.149.
 32. Левчук Д. Сили демократії і консерватизму у визвольних змаганнях України // Ідеї і люди визвольних змагань 1917—1923. —Нью-Йорк, 1968. —С.52.
 33. Клименко-Мудрий В. Чому була усунута від влади Українська Центральна Рада // Третя академія пам 'яті професора Володимира Антоновича. —К, 1996. —С.290; Захарченко П. Аграрний рух 1917 - поч. 1918 років як передумова селянських повстань в добу Гетьманату // Там само. —С306—307;

Устименко В. Проблеми державного устрою в програмах українських національних партій 1900—1917 рр. // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України. —К., 1997. —С.6-13.

34. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі: Перша спроба впровадження. —С.22.

35. Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціал-демократичного руху 1900-1918. —Х., 1918. —С.23-24.

Л.Г. Морозов, В.В. Гоцуляк (м. Черкаси)

Сільськогосподарська контракція в добу непу

Важливим засобом економічної розбудови сільського господарства стала контракція - широкий комплекс збутопостачальних і виробничих договірних відносин між селянськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями і державними організаціями та переробними підприємствами. Одним із головних організаторів цієї роботи стала кредитна сільськогосподарська кооперація.

Контракція була відома і в дореволюційний час. Однак, в ту пору практично увесь її обсяг носив суто комерційний характер. Контракція організовувалася приватними посередниками інтереси яких, як правило, не йшли далі власного збагачення.

Переважно суто торгівельний характер мала контракція і на початку відбудовного періоду. В першу чергу вона вирішувала проблему забезпечення стабільності сировинної бази переробної промисловості, ліквідації елементів випадковості в організації поставок сільськогосподарської продукції. Складаючи контракційну угоду, господар брав на себе зобов'язання в визначені наперед строки, по обумовленій ціні здати частину врожаю із законтракованої площі. В рахунок оплати майбутньої поставки йому надавався грошовий кредит, що гарантував проведення основних виробничих процесів. Це давало можливість господарству впроваджувати ту чи іншу культуру навіть у тому випадку, коли раніше воно її не виробляло. У цьому разі контракція використовувалась і як засіб розширення площ, зайнятих потрібною культурою, залучення до її вирощування нових виробників.

Основна робота по контракції була в цей час направлена на забезпечення сировиною цукрової промисловості.

Організаторами контракції спочатку виступали самі цукрові заводи.

Сільськогосподарські товаровиробники уклали угоду про поставку буряків безпосередньо з цукровим заводом. Умови контракції також вироблялись безпосередньо на місцях. Як правило, в них не приділялось уваги організації виробничої та агрокультурної роботи.

Сільськогосподарські кооперативні товариства включилися у проведення контракції у перший же рік своєї роботи. На 1922 рік ними було законтраковано 13 тис. десятин, або 11% селянської бурякоплощі (1). На відміну від контракційних угод, що вироблялись адміністрацією цукрових заводів, контракційна робота кооперації вже з перших кроків передбачала немало виробничих і агрокультурних елементів, але їх належний розвиток стримувався обмеженими економічними можливостями універсальних сільськогосподарських товариств, в яких першо-початково ігнорувалася ця робота. Для організації виробничих і агрокультурних елементів контракції, на той час, економічно ще досить слабкі, універсальні сільськогосподарські товариства повинні були витратити лише власні, ще дуже обмежені, кошти.

В кінці 1923 року "Сільським господарем" та Цукротрестом була вироблена угода про основні принципи та умови участі універсальних сільськогосподарських товариств та їх спілок в контракції цукрової сировини. Основними організаторами контракції почали виступати спілки сільськогосподарських кооперативних товариств. Вони склали угоди з цукровими заводами про обсяги і господарчі деталі контракції, розподіляли серед кооперативних товариств грошові аванси. Використовуючи грошові аванси цукрових заводів та залучаючи кредитні кошти кредитної сільськогосподарської кооперації, сільгоспспілки організували постачання селянства посівним матеріалом, сільгоспінвентарем, мінеральними добривами, надавали агрономічну допомогу. Взятши на себе основні об'є-

ми кредитної роботи, фінансове забезпечення та організацію постачання селянства товарами виробничого призначення, кредитна сільськогосподарська кооперація надала можливість низовим сільськогосподарським товариствам сконцентрувати свою увагу безпосередньо на підвищенні ефективності виробничої роботи селянських господарств. Дедалі більшого значення в їх діяльності набувало виробниче обслуговування селянських господарств, організація їх виробничої взаємодії, без чого, переважна частина незможних господарств просто не в змозі була прилучитись до високоприбуткової галузі цукробуряківництва. Взаємодія ж з кредитною сільськогосподарською кооперацією, яка за рахунок контрактних авансів та власних кредитів організувала широку оптову торгівлю товарами виробничого призначення, дозволила сільськогосподарським товариствам все інтенсивніше переходити від грошового кредитування до значно кориснішого для селянського господарства кредитування товарами виробничого призначення.

Укладаючи з сільськогосподарським товариством договір про контракцію, селянин брав на себе зобов'язання виконати цілий ряд заходів, націлених на підвищення врожайності та якості продукції: якісно обробити землю, застосовувати добрива і сортове насіння, догляд за посівами проводити згідно вимог агротехніки. Кооперативні ж організації, спираючись на кошти системи сільськогосподарського кредиту, створювали йому для цього необхідні умови: постачали сільгоспмашини, інвентар, насіння, мінеральні добрива, створювали прокатні пункти складних дорогих машин, організували агрономічне обслуговування.

Для організації контракційної роботи, Цукротрест відраховував сільськогосподарській кооперації 6% вартості зданої нею цукросировини: товариства отримували 3%, спілки -2,75%, "Сільський господар", а потім "Бурякоспілка" - спеціальна сільськогосподарська кооперативна система,

що організувала селянську роботу в галузі цукробуряківництва, - 0,25% (2).

Тісна співпраця кредитної сільськогосподарської кооперації та спеціальної системи цукробуряківничої кооперації дозволила значно підвищити економічну зацікавленість селянства. Господарству, що законтрактувало свій посів цукрових буряків, гарантувалась видача 9-10 фунтів цукру, 5 фунтів малясу та 4 пуди жому за кожен барківець (200 кг) цукрових буряків. Приймаючи середній селянський засів цукрових буряків за 0,6 га та середню врожайність 350 центнерів з гектара, бачимо, що вже ці гарантовані видачі забезпечували селянському господарству значні матеріальні вигоди. Господарство одержувало 400 кг цукру, та 400 кг малясу, 6-7 тон жому. Згодом була запроваджена ще й авансована доплата за підвезення цукросировини контрактантами віддалених сіл задовго до здачі врожаю (3).

Економічні умови контракції покращувались і надалі. Видача жому авансувалась до 5 пудів за барківець. Швидше здійснювалось авансування. Після посіву цукрових буряків господар мав на руках вже 75% авансу (4). У травні 1925 року сума авансу складала 25 крб. за десятину, але за допомогою кредитної сільськогосподарської кооперації на середину року була доведена вже до 30 крб. (5).

Здійснювався також ще цілий ряд менш значних організаційно-економічних заходів. Покращення фінансових і організаційних можливостей системи буряківничої кооперації дозволили їй значно розширити мережу кооперативного обслуговування селянських господарств. Кількість агрономів мережі "Бурякоспілки" з 50 чоловік у 1922 році збільшилась на середину 1926 року до 441 чоловік (6). Сукупність усіх цих факторів дозволила вже у 1923/24 році збільшити площу контрактованого сільськогосподарською кооперацією засіву цукрових буряків з 30 до 120 тис. десятин (7).

Вдало знайдені форми раціонального поєднання фінансових ресурсів, авансованих переробною промисловістю та

коштів кредитної сільськогосподарської кооперації, добре поставлена організаційно-економічна робота в галузі контрактації селянського цукробуряківництва стимулювали контрактацію і в низці інших важливих технічних культур: соняшника, тютюну, картоплі, хмелю. Розширення обсягів їх контрактації забезпечувало безперервну роботу галузей переробної промисловості. До кінця відбудовного періоду сільськогосподарська кооперація за активною участю кредитної мережі розгорнула контрактаційну роботу в найрізноманітніших галузях сільського господарства. Вона сконцентрувала у себе практично увесь її обсяг. Замість великої кількості різних організацій сільськогосподарська кооперація стала системою, яка обіймала практично всю контрактаційну роботу.

Ліквідація економічно недоцільної у цій сфері конкуренції, яка мало сприяла швидкому вирішенню пекучих проблем, як у промисловості, так і в сільському господарстві, дозволила у стислі строки покращити постачання переробної промисловості сировиною. Так, на 1925 рік передбачалося законтрактувати 10 тис. пудів хмелю. На 1 серпня було законтрактовано вже 15 тис. пудів та малися перспективи для контрактації ще 5 тис. пудів. Таким чином, контрактаційні угоди охоплювали 80% товарного виробництва хмелю (8). В наступному 1926 році сільськогосподарською кооперацією було законтрактовано вже понад 30 тис. пудів хмелю (9). Не гірше розгорталася контрактаційна робота і в спиртовиробництві. У 1926 році було законтрактовано майже 70% картоплі, необхідної для забезпечення виробничих потужностей заводів Укрспирто-тресту (10). Досконала система економічно вигідних селянству, добре підкріплених фінансово та організаційно, контрактаційних заходів кооперації дозволила у 1927 році збільшити площі, зайняті соняшником, в районі Одеси на 60,5%, в районі Харкова на 50% (11). Завдяки цим заходам були повністю завантажені для ритмічної роботи введені тут нові великі потужності по

виробництву олії та значно покращене постачання нею міст і промислових центрів.

Велике значення для поліпшення контрактаційної роботи мало рішення Раднаркому України від 27 квітня 1927 року по створенню спеціального фонду для агрономічного обслуговування та вирощування сировини та експортних культур (12).

Значення та необхідність найширшої агрокультурної роботи у тогочасному сільському господарстві важко переоцінити. У цілому ряді випадків виробничі процеси велися значною частиною селянства досить примітивно. Не слід забувати також, що у після-жовтневий період в Україні виникло більш, ніж 1 мільйон нових селянських дворів. Зрозуміло, що їх господарі не мали достатніх навичок ведення інтенсивного товарного виробництва. В рівній мірі це стосувалося і більшості незаможних господарств. За допомогою виробничих кредитів, контрактаційного авансування, вони втягувалися у сферу вирощування недоступних їм раніше цінних товарних культур.

Велике зростання грошового і товарно-виробничого кредитування в ході контрактації безумовно мало позитивне значення. Однак не можна забувати про те, що в умовах дрібно-товарного виробництва неефективне використання цих коштів могло привести господарство до тяжких економічних наслідків. Тому одним із компонентів контрактаційної роботи стало налагодження широкого агрокультурного обслуговування селянства. Господарство, що законтрактувало посів тієї чи іншої культури, отримувало постійну кваліфіковану агроорга-нізовану допомогу. На 1 липня 1927 року цю роботу вели вже 1018 агрономів сільськогосподарської кооперації (13). За винятком агрономів системи "Бурякоспілка", які у 1927 році працювали при 23 округових чи районних спілках бурякових товариств, вони, як правило, утримувались за кошти великих мережних кредитних сільськогосподарських товариств. Обов'язкові рекомендації висококваліфікованих, старанних, добре оплачуваних

кооперативних агрономів, підкріплені наданими згідно контракту засобами для їх здійснення, дозволяли селянам підвищувати врожайність, забезпечувати високу якість вирощеної продукції, що в кінцевому результаті відбивалось у добрі грошові прибутки.

У 1926/27 році селянство уклало з буряковими та кредитними сільськогосподарськими товариствами договори на контракцію 525,7 тис. га основних технічних та зернових культур (14). В міру розвитку та зміцнення кредитної сільськогосподарської кооперації умови контракції ставали все більш вигідними для селянства. Так, із 54 млн. карбованців, сплачених у 1927 році буряківничого кооперацією, 14 млн. було видано авансом за 5 місяців до початку збирання цукрових буряків (15). Завдяки цьому вже з 1925 року кооперативна контракція охоплює практично усі площі цієї найважливішої в Україні технічної культури (16).

Постійний ріст фінансових можливостей кредитної сільськогосподарської кооперації, накопичення організаційно-господарського досвіду у цій галузі усіма ланками широко розгалуженої кооперативної системи на селі дозволили швидко розвивати загальні обсяги цього ефективного методу реконструкції аграрного сектора народного господарства України. Про інтенсивність зростання темпів та обсягів цієї роботи, починаючи з кінця відбудовного періоду, яскраво свідчить вже той факт, що за 1926-1928 роки об'єми контракції продукції рослинництва зросли у 4 рази (17).

Добре налагоджена кооперативна система контракції дозволяла оперативно реагувати на швидку зміну економічної ситуації. В переліку передбачуваних нею заходів, в залежності від конкретного стану речей, першорядного значення набували ті чи інші аспекти роботи. Так, враховуючи загострення у 1927/28 році становище із заготуванням хлібопродуктів, об'єм контракції зернових та зернобобових культур за один рік був збільшений у декілька разів. На наступний 1928/29 рік лише озимі культури було законтраковані

на площі біля 3,4 млн. га. Загалом же, завдяки цілеспрямованим фінансово-економічним заходам системи сільськогосподарського кредиту загальний обсяг контракції зернових культур 1928/29 року досяг 5,3 млн. га, що перевищило аналогічний показник попереднього року у 2,5 рази (18).

Не можна однак не вказати на ті негативні моменти, які гальмували розвиток контракційної роботи. Особливо гостро позначились вони на стані справ у основній галузі сільського господарства - зерновиробництві, починаючи з другої половини 20-х років. В основі наростання негативних явищ очевидні викривлення державної заготівельної політики, в основу якої, як вже зазначалось, було покладене штучне заниження заготівельних цін, вперше введене у 1923/24 році. У період, коли грошова одиниця була відносно стабільною, різниця між вільною, ринковою ціною та конвенційними (фіксованими) державними цінами заготівельних організацій ще якось сприймались селянством. Однак, в міру наростання інфляційних тенденцій вона ставала все більш неприйнятною, особливо в зерновиробництві, яке на відміну від буряківництва не мало таких усталених торговельно-збутових відносин, які традиційно існували між селянами - бурякосіячами та цукровими заводами.

Прагнучи забезпечити шляхом контракції надходження стабільних обсягів зерна від селянства, планові державні та кооперативні заготівельні організації були, однак, зкуті у своїх діях неможливістю вказати своїм контрагентам - селянським господарствам кінцеву розрахункову ціну на контраковані зернопродукти. Спостерігаючи очевидне наростання темпів інфляції, селянство, починаючи з весни 1927 року, почало із зрозумілих причин уникати того, щоб пов'язувати себе зобов'язаннями перед державою за умов використання нею фіксованих заготівельних цін на зерно. Контракційні угоди на озимі культури, наприклад, укладались ще з осені. Розмір контракційних авансів визначався у відсотках, виходячи із цін

нинішнього заготівельного сезону, які були відомі селянам, на основі чого вони могли судити про прийнятність чи неприйнятність для них суми авансу. Та кінцевий розрахунок, який проводився вже після здачі зерна, мав відбуватись за цінами, які не визначались у контрактаційній угоді. Вони мали бути визначені лише при затвердженні конвенційних цін на нову заготівельну кампанію. На неприйнятність для селянства таких умов контрактації відверто вказувалось на Всеукраїнській нараді завідуючих окрземвідділами в середині лютого 1928 року, коли державні заготівельні ціни на зерно урожаю 1928 року все ще були не визначені. В прийнятій нею резолюції прямо зазначалось: "Шляхом контрактації суттєво впливати на масове сільське господарство (малось на увазі зерновиробництво - А.М.) в найближчий час неможливо. Цей вплив повинен відбутись шляхом попереднього оголошення цін на потрібні види сільськогосподарської продукції та надлишок до них... в поточному році з оголошенням цін запізнились і тому домагаються, аби зазначене оголошення було проведене негайно (розрядка наша - А.М.)"(19).

З другої половини 20-х років контрактація стає все більш важливим фактором економічного та соціального піднесення українського села. Заключаючи договір з кредитним сільськогосподарським товариством, селянин не лише отримував від нього грошовий аванс, високоякісний посівний матеріал, добрива та агрономічну допомогу. Одночасно він приймав на себе зобов'язання використати все це з максимальним економічним ефектом, поставивши продукцію високої якості, в обумовлених об'ємах і у встановлені строки.

Підвищення рівня рільництва чи тваринництва потребувало, як правило, застосування більш продуктивних сільськогосподарських машин та устаткування. Зрозуміло, що вони були дорожчі за ті, які застосовувались раніше, не кажучи вже про те, що неможному чи й середняцькому господарству придбати сівалку чи механічний

сепаратор було не лише фінансово непосильно, але й просто безглуздо з економічної точки зору. Коштовна високопродуктивна машина ніяк не могла окупити себе в обмежених масштабах дрібнотоварного неможливо-середняцького господарства. В той же час застосування високопродуктивної техніки могло помітно збільшити прибутки господарства.

З такої очевидної економічної доцільності перед селянським господарством наочно поставало питання про необхідність більш активної його участі в роботі тих чи інших сільськогосподарських кооперативних осередків. Економічно доцільне поєднання тих чи інших виробничих зусиль чи грошових коштів дозволяло підняти неможливе чи середняцьке господарство на більш високий рівень. Саме на цій основі за активної підтримки кредитних сільськогосподарських товариств виникали машинні товариства, члени яких спільно купували та володіли трактором, молотаркою чи іншими подібними машинами, прокатні й зерноочистні пункти, маслобійні, сушарки.

Таким чином контрактація всебічно активізувала підприємницьку діяльність найширших кіл селян-виробників, прямо сприяла економічному піднесенню аграрного сектора народного господарства.

1. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший.* - Харків, 1929. - С 209.
2. ЦЦАВО України, ф. 290, оп. 4, спр. 19, арк 105.
3. *Селянська правда.* — 1924.- 24 лютого.
4. ЦЦАВО України, ф. 539, оп. 3, спр. 882, арк 3.
5. *Див.: Сільський господар.* - 1925. - № 11-12. - С 18; *там же.* - 1925. - Ns 15-16. - С. 79.
6. *Український агроном.* - 1926. - № 10. - С. //.
7. *Сільський господар. Звіт за 111 операційний рік.* - Харків, 1925. - С 3.
8. *Сільський господар.* - 1925. - № 15-16. - С 76.
9. *Там же.* - 1926. - № 17-18. - С 69.
10. *Там же.* - 1926. - № 22-23. - С 77.
11. *Онуфрієв В. Контрактація в сільському господарстві України.* - С 13.
12. *Два роки роботи Уряду УРСР, 1926/27-1927/28.* - С 84.
13. *Сільський господар. Звіт за 1927/28 операцій-*

- ний рік - С 7.
14. Два роки роботи Уряду УРСР, 1926/27-1927/28. - С 79.
15. Коопероване село. - 1928. - №3. - С. 32.
16. Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 рік - С 5, 72.
17. Сільський господар. Звіт за 1927/28 операційний рік — С. 36.
18. Кооперована громада. - 1929. - № 20. - С 9.
19. ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2749, арк 7.

І.А. Фареній (ЧЕРКАСИ)

**Кооперативне виробництво
сільськогосподарської техніки
в Україні в 1919-1920 рр.**

Революційні події 1917 року дали великий поштовх спробам віднайти нові, досконаліші форми існування суспільства. Кожна із сфер життя піддавалася кардинальній перебудові. Однією з впливових сил, що прагнула здійснити економічне оновлення країни був кооперативний рух. На превеликий жаль, революційний процес, започаткований в 1917 році, вилився в жорстоку збройну боротьбу різних політичних угруповань, кожне з яких по-своєму бачило шляхи вирішення накопичених соціально-економічних, політичних та національних проблем. Однак, і в калейдоскопі політичних режимів та складних умовах кривавих громадянських конфліктів кооперація виявилася життєздатним економічним організмом. Саме в цей період створення кооперативних товариств в Україні набуло широкого поширення. Виникли загальнонаціональні кооперативні союзи з різних галузей економічної діяльності. В умовах громадянської війни вони відіграли велику роль в стримуванні спекуляції, налагодженні постачання населенню необхідних продуктів. Не останнє місце в діяльності кооперації займало й оволодіння промисловим виробництвом.

Створення кооперативної промисловості йшло досить швидкими темпами. Якщо до 1917 р. в Україні налічувалося 7

кооперативних підприємств, то в 1917 р. їх було 28, в 1918 р. - 40, а на середину 1919 р. вже 118 і ще 19 підприємств знаходилося в стані організації. За рідким винятком всі вони були дрібними. Лише в деяких із них чисельність робочої сили перевищувала 100 чоловік (1).

Серед кооперативних підприємств найпомітніше місце займали машинобудівельні заводи І.Гена в Одесі, що належали Центральному українському сільськогосподарському кооперативному союзу ("Централ"). Ці заводи існували ще з 1854 року і спеціалізувалися на виробництві техніки для сільського господарства: плугів, борон, культиваторів та іншої продукції. На 1914 р. за своїми потужностями і рівнем обладнання вони були одними із кращих в Європі (2). В Україні заводи І.Гена вважалися найбільшим підприємством по випуску сільськогосподарської техніки (3). Напередодні Першої світової війни вони щорічно виготовляли до 175 тисяч одиниць різноманітних машин (4).

Для "Централу", якому селянство довірило справу постачання всім необхідним свої господарства, придбання такого підприємства мало неабияке значення. Оволодіння ним дало б можливість за допомогою системи кооперативного розподілу значно знизити ціни на сільськогосподарську техніку. Тому "Централ" використав всі свої можливості для купівлі заводів І. Гена. Останні були оцінені своїми власниками в 17 млн. крб. 15 вересня 1918 року "Централом" був зроблений перший внесок в розмірі 1 млн. 700 тис. крб. До 1 січня 1919 року необхідно було сплатити ще 7 млн., а до 1 березня розрахуватися вже повністю (5).

Фінансових можливостей "Централу" виявилось замало для придбання підприємства. Тому він звернувся до інших кооперативних союзів з проханням допомогти йому коштами, які б могли бути зараховані потім або в паї, або ж як завдатки на замовлення продукції заводів (6).

Кооперативна громадськість України з великим схваленням віднеслась до бажання "Централу" налагодити виробництво сільськогосподарської техніки своїми силами. З цього приводу Центральний український кооперативний комітет (ЦУКК) звернувся з закликом до всіх кооперативних об'єднань мобілізувати всі свої фінансові можливості для допомоги в купівлі заводів І.Гена. В ньому, зокрема, говорилося: "Товариші! Великий сором усім нам буде, коли випустимо заводи з кооперативних рук" (7). Придбання заводів І. Гена стало справою честі української кооперації, її своєрідним екзаменом на здатність оволодіти промисловим виробництвом.

Процес купівлі підприємства йшов в дуже складних умовах. В боротьбу за право власності на заводи включилися російські кооператори, які запропонували за них суму в 35 млн. крб., а слідом за ними французькі підприємці - аж 55 млн. крб. Однак, "Централу" вдалося примусити власників дотримуватися заключених з ним умов продажу (8).

В першій половині лютого 1919 року "Централ" вже закінчив всі виплати за акції заводів І. Гена. Однак, навіть після цього він не зміг стати повноправним їх господарем. Колишні власники підприємства під різними приводами відмовлялися від передачі акцій заводів "Централу". Постала реальна загроза їх перепродажу комусь іншому. Злі наміри колишніх господарів акцій було викрито і вони були вимушені все ж таки передати їх в руки кооперації (9). До грудня 1919 року процес передачі акцій був закінчений (10).

Однак, не дивлячись на те, що справа з юридичним оформленням купівлі заводів затрималась, управління ними "Централу" вдалося взяти на себе ще в березні 1919 року. Керівництво підприємством очолили досвідчені кооперативні працівники: М.М.Джун-ковський, С. І. Сидоренко, Н.С. Шушара (11). Вчасний перехід управління до кооперації дав можливість утримати заводи в доброму стані, повністю готовими до виробничого процесу. Крім новітнього обладнання, вони виявилися укомплектованими висококваліфікованою робочою силою (200 чол.).

Правлінню вдалося швидко порозумітися з робітниками, хоча для цього і довелося звільнити весь керівний склад підприємства. Нормальні стосунки склалися і з органами радянської влади, які відмовилися від націоналізації заводів (12).

Таким чином, в руках кооперації опинилося велике підприємство, готове до випуску необхідної для сільського господарства техніки. Його потужності дозволяли щомісячно виготовляти 10-12 тисяч плугів (13). Однак, на перешкоді виробничого процесу стала відсутність палива. Лінії фронтів, що розмежували Україну, не давали можливості налагодити нормальне постачання підприємства (14).

У білогвардійської влади, яка в серпні 1919 року змінила більшовиків, "Централ" просив термінової допомоги заводам з доставкою палива (15) і надання кредиту у розмірі 50 млн. крб. (16). Реакція на це нових властей нам не відома, однак, у 1919 р. підприємство змогло дістати 56 тисяч пудів антрациту і під кінець перебування в Одесі Добрармії змогло розпочати свою роботу (17).

На цьому перешкоди у виробництві техніки для сільського господарства не скінчилися. В ніч з 31 січня на 1 лютого 1920 року на заводах сталася пожежа. Значна частина складів і цехів згоріли. На щастя, основні виробничі приміщення не були пошкоджені (18).

Крім нанесених матеріальних збитків і припинення виробництва, пожежа виявила значні недоліки в організації роботи підприємства. Тільки під час її ліквідації з'ясувалося, що система протипожежної безпеки практично відсутня. Сторож під час виникнення пожежі був в нетверезому стані, ключник теж, ключі від приміщень знаходилися не там, де їм належало бути, значна частина робітників заводу відмовилася від участі в гасінні вогню. Незадовільна дисципліна на підприємстві, що була наслідком серйозних організаційних прорахунків кооперативного керівництва, значно ускладнила ліквідацію пожежі (19).

На відбудову своїх машинобудівельних заводів "Централ" просив у радянської влади 100 млн. крб. (20). Раднаргосп погодився асигнувати лише 40 млн. крб. і ще більш ніж 1 млн. змогла виділити місцева влада (21).

16 квітня 1920 року підприємство відновило свою роботу. В липні заводи могли вже запропонувати 2,5 тисяч плугів і ще 10 тисяч планувалося випустити до кінця року (23). Однак, на шляху прогресу кооперативного виробництва стала соціально-економічна політика радянської влади, яка поставила на порядок денний питання про націоналізацію машинобудівельних заводів "Централу" (24).

В умовах розрухи, фінансової нестабільності, постійних воєнних конфліктів нелегко давалася кооперації справа налагодження роботи промислового підприємства. Але у "Централу", якому довірило свою трудову копійку українське селянство, не було іншого морального вибору, ніж виправдати покладене на нього довір'я. І хоча результати роботи кооперативного підприємства були далекими від ідеальних, однак це був посильний внесок сільськогосподарської кооперації в збереження промислового виробництва, а разом з ним і селянських господарств.

1. Попов О. *Теорія та українська практика промислового будівництва кооперації // Українська кооперація. -1919. •№ 5-6. - С 86-95.*
2. Брояківський Б. *Заводи акційного товариства "І.І.Ген " в Одесі // Сільський господар. - 1918. - №8. - С 7-8.*
3. Мицюк О. *Кривими шляхами // Сільський господар. - 1918. - № 10. -С. 11.*
4. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 313, оп. 1, спр. 69, арк. 72.*
5. *Из жизни и литературы отечественной и заграничной кооперации // Кооперативная жизнь. - 1918. -№4.- С. 21.*
6. *Хроника //Южный кооператор. -1918. - № 15-16. -С. 411.*
7. *Кооперативна хроніка // Сільський господар. - 1918. -№10. -С.26.*
8. *Коваль В. Заводи Гена // Сільський господар. - 1918. - № 12-13. - С 14.*
9. *Там же. - С 10-12.*

10. *ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 69, арк. 114.*
11. *Там же, арк. 112.*
12. *Коваль В. Назв, праця. - С 12-13.*
13. *ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 69, арк. 52, 72, ПО.*
14. *Коваль В. Назв, праця. - С 13.*
15. *ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 69, арк. 52.*
16. *Там же, арк. 111.*
17. *Там же, арк. 72.*
18. *3 життя "Централу" // Сільський господар. - 1920. - № 1-12. - С 97.*
19. *ЦДАВО України, ф. 313, оп 1, спр. 69, арк. 122-123.*
20. *Там же, арк. 106.*
21. *Там же, арк. 124.*
22. *3 життя "Централу" // Сільський господар. -1920. -№1-12. - С 97.*
23. *ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 69, арк. 78.*
24. *Там же, арк. 75, 81.*

С.О. Дзюбак (КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ)

**Сільськогосподарська та промислова
кооперація на Поділлі
в 20-ті роки ХХ ст.**

Кооперативне господарство в Україні, і на Поділлі зокрема, розвивалося ще з кінця ХІХ ст. Кооперативна система з часом переживала цілий ряд структурних змін і модернізацій. Так, згідно декретів ЦВК від 16 березня 1919 року "Про споживчі комуни" та від 27 січня 1920 р. "Про об'єднання всіх видів кооперації", створюється система споживчої кооперації, яка об'єднала в собі сільськогосподарську та кредитну кооперації. В жовтні 1921 р. з неї виділилася сільськогосподарська кооперація, яка перетворилася в широку самодіяльну організацію.

Крім споживчої та сільськогосподарської кооперації на Україні широкого розмаху набули промислова, торгівельна і житлова кооперації. На кінець 20-х років в Україні всіма видами кооперації охоплювалося 35% господарств.

Що стосується Поділля епохи НЕПу, то тут були представлені всі види кооперативних об'єднань. Однак їхній розвиток мав специфічні регіональні особливості, суть їх полягала в тому, що

Поділля з давніх-давен було сільськогосподарським краєм, який спеціалізувався, в основному, на вирощенні цукрового буряка і пшениці. Тому найбільшого поширення тут набула сільськогосподарська кооперація та кооперація промислова, яка була пов'язана з переробкою та збутом сільськогосподарської продукції.

В 1921 р. на Поділлі виникають перші постачально-збутові та кредитні товариства. На 1 січня 1923 р. в системі споживчої кооперації краю нараховувалося 328 кооперативів, на 1 січня 1925 р. - 1028. Кількість пайовиків за цей період збільшилась з 13 тис. до 137 тис. осіб (1). Сільські та міські споживчі товариства, а також районні та губернські спілки Поділля входили до складу Київського філіалу всеукраїнського об'єднання споживчої кооперації - Вукоопспілки. Споживча кооперація займалася кредитними та збутово-постачальними операціями і була в той час найбільш простою і доступною для селян.

Особливого значення в розвитку господарства краю набула сільськогосподарська кооперація.

Сільськогосподарським кооперативним товариствам та їх спілкам надавалося право об'єднання як за територіальними, так і за виробничими ознаками. Сільськогосподарські кооперативні спілки повинні були входити у губернські союзи, а останні - у Всеукраїнську спілку сільськогосподарської кооперації - "Сільський господар". На початку 20-х років основну роль у сільськогосподарській кооперації краю відігравали універсальні сільськогосподарські товариства, які поєднували у своїй діяльності виробничі, збутові і постачальні інтереси селян. І лише з 1925 р. у зв'язку з існуванням системи сільськогосподарського кредиту та економічним зміцненням індивідуальних господарств - членів сільськогосподарських кооперативних товариств, починають активно створюватися спеціалізовані сільськогосподарські кооперативи - цукробурякові (основна галузь господарства), молочарні, насінневі, виноградарські, садово-городні. На 1

жовтня 1925 р. лише в трьох округах Поділля - Вінницькому, Могилівському і Тульчинському вже нараховувалося 367 універсальних сільськогосподарських товариств та 92 спеціалізовані. Вони охоплювали 65185 селян (2). В той же час у Проскурівському та Кам'янецькому округах діяло 196 сільськогосподарських кооперативів усіх видів (3).

Важливе місце у піднесенні сільського господарства мало рішення з'їзду Рад Поділля від 6 грудня 1921р., в якому вказувалося на необхідність посилення агрономічної допомоги селянам, організації прокатних пунктів, ремонтних майстерень, створення насінневого фонду тощо (4).

Сільськогосподарська кооперація сприяла машинопостачанню села. Вона стала членом акціонерного товариства "Село - техніка" (1922р.), яке було посередником між міським виробником і селянами. Серед товарів, які в 1925 р. Господарспілка поставляла Вінницькому округу, машини склали 45% (5).

У 20-ті роки для розвитку сільського господарства велике значення мала система контрактації, яка з кожним роком охоплювала все більшу частину посівів зернових, і, особливо, технічних культур. Так, наприклад, у 1925 р. в Могилівському окрузі було законтраковано сільськогосподарською кооперацією 42% посівної площі цукрових буряків. Це сприяло зміцненню зв'язку між промисловістю і селянським господарством.

Крім сільськогосподарської кооперації важливу роль у розвитку господарства Поділля відігравало і промислове кооперування. Відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) і постанови Президії ВРНГ від 11 липня 1921р. "Про нові методи господарювання" державні органи повинні були всіляко сприяти розвитку та організації дрібної і кустарної промисловості, сприяти кооперуванню дрібних виробників та комбінувати їх, якщо це технічно і економічно доцільно, з великими промисловими підприємствами. Така політика мала на меті підвищити продуктивність кустарного та дрібного промислового виробництва.

На кінець 1921 р. на Поділлі було зареєстровано 65 тис. кустарів, які виготовили 5 тис. комплектів кінської збруї, 140 тис. аршин полотна, пошили 1450 сорочок, 1450 пар штанів, 130 кожухів, 2400 шапок та ін (6).

Для успішного розвитку кустарного та артільного виробництва при губви-конкомі був створений Подільський Губернський Союз Промислової Кооперації (Губпромсоюз), який здійснював керівництво цим необхідним на той час виробництвом і сприяв об'єднанню кустарів в артілі, а також їх укрупненню. В свою чергу Губпромсоюз підпорядковувався Всеукраїнському союзу кустарно-промислової кооперації (Україн-кустар-союзу).

Згідно партійних та урядових рішень господарські органи Подільської губернії здали в оренду кооперативним організаціям і приватним особам 713 невеликих підприємств (7). Здавалися в оренду кооперативам також і деякі великі підприємства. Так, наприкінці 1925 року на Хмельниччині із 129 великих промислових підприємств вже працювало 107, 67 з них належало державним і кооперативним організаціям, 50 орендували приватні особи.

Усі підприємства випустили продукції на 20 млн. крб., що становило 66,7% порівняно з 1913 роком. Причому, на державну і кооперативну промисловість припадало 34,5% суми, на приватну лише 15,5% (8).

Отже, кооперативний рух у сільському господарстві та промисловості на Поділлі у 20-ті рр. був важливою складовою господарського розвитку країни, сприяв піднесенню і розвитку її економічного потенціалу.

1. *Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю.* -Хм., 1990. - С 224.

2. *Там же.* — С. 225.

3. *Томашевський А.І. Вплив промислового будівництва на розвиток сільського господарства Хмельниччини у перші роки соціалістичної індустріалізації// Проблеми економічної географії Поділля.* -Хм., 1993. - С 15.

4. *Державний архів Хмельницької області, ф. 1, спр. 53, арк. 1, 3.*

5. *ЦДАВО України, ф. 290, оп. 2, спр. 489, арк. 5.*

6. *Вісті.* — 1921. - 12 серпня.

7. *ЦДАВО України, ф. 217, оп 1, спр. 152, арк. 8-9,12,16.*

8. *Матеріали до опису округ УРСР. Кам'янецька округа -Х, 1926. - С. 39; Матеріали до опису округ УРСР. Проскурієська округа. -Х, 1926, - С 40.*

С.В. Корновенко (ЧЕРКАСИ)

Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921-1923 рр.

В 1920 р. аграрний сектор економіки УРСР знаходився в стані глибокої кризи. Каталізатором соціально-економічного колапсу стала політика "воєнного комунізму". Вона ґрунтувалася на засадах згортання ринку, насильницького вилучення продовольства із села (продрозкладка) примусового насадження комун, колгоспів. "Воєнний комунізм" з його непродуманою податковою політикою на селі, дедалі більше розорював українське селянство, зумовлював його невдоволення радянською владою. Селянин втрачав інтерес до господарювання, скорочував посівні площі. Саме в районах активного здійснення продрозкладки відбувалося найбільше скорочення посівних площ. Перехід радянської влади до нових пріоритетів в оподаткуванні селянства України в 1921 р. був здійснений в результаті тиску з боку селян, робітників, політичної опозиції. Розпочавши реорганізацію соціально-економічної сфери з перегляду податкової справи на селі, радянська влада використовувала її як інструмент маніпуляції селянством, його розколу. Заміна продрозверстки продподатком значно полегшила матеріальне становище українського селянства, у порівнянні з хаосом та терором попередніх років. Продподаток дав можливість селянству вільно розпоряджатись надлишками від сплати податків [1]. Селянин отримав право продати їх, обміняти на необхідне. Скасувалась кругова відповідальність за сплату податку. Податком обкладались окремі господарства в індивідуальному порядку. Однак дрібність нововведених податків, 41-

невизначеність з методами їх вилучення, призводили до непорозуміння радянської влади з селянством [2]. Більшість податківців були мало обізнаними з законодавчими актами в податковій сфері, малограмотними. Це зумовило те, що робітники податкової системи продовжували вилучення продподатку, як продрозверстки - силовими методами [3]. Врахувавши досвід проведеної податкової кампанії 1921/1922 господарського року, радянська влада в 1922 р. зробила крок в напрямку уніфікації податкових платежів селянства. 17 березня 1922 року побачив світ "Декрет про єдиний натуральний податок" [1,335]. Він замінив продподаток. Замість чисельних видів натурпродукту 1921 р., відповідно до Декрету, залишалось шість. Селяни отримували право вибору виду продукції, якою сплачуватиметься єдиний натуральний податок. Нараховувався він в пудах жита чи пшениці. Натурподаток вигідно відрізнявся від податку 1921 р. тим, що обкладався єдиний об'єкт - угіддя всього господарства як єдиного цілого [4]. Декретом передбачались і пільги: скасування недоздачі продподатку 1921 р.; зменшення його частки на 10% при своєчасному виконанні [5]. Серйозним випробуванням для нової податкової політики радянської влади в українському селі став голод 1921-1923 рр. в республіці. Він виявив безпорадність вищих державних та партійних органів влади України у подоланні лиха, недосконалість податкової системи. Проголошуючи на словах ринкові механізми при вилученні єдиного натурального податку, на практиці радянський податковий апарат застосовував примусові воєнно-комуністичні методи стягнення надлишків селянської праці [6, 1].

Кроком вперед, у порівнянні з продподатком та єдиним натуральним податком, став єдиний сільськогосподарський податок, запроваджений в 1923 р. Це виявилось в тому, що з 1 жовтня 1923 р. скасовувалися численні форми оподаткування, які на той час існували [7,3]. Він замінював продподаток, трудгужподаток, подвірно-грошовий податок, разовий податок на відбудову

сільського господарства, загальногромадський та 5 інших податків, що встановлювалися губвикон-комами та окрвиконкомами. Обкладання сільського господарства іншими податками заборонялося. Винні підлягали карній відповідальності. Однак натуральна частина, сплачувана українським селянством за єдиним сільгосподатком 1923 р., вимагала додаткових та чималих витрат на її транспортування, збереження. Тому така форма оподаткування була не цілком ефективною. Залишався високим і податковий тягар для більшості селянських господарств України. Негативно на сплаті єдиного сільгосподатку позначилась осіння господарча криза 1923 р., через низькі ціни на хліб. Не завжди виправданим було надання пільг державним селянським господарствам. Пільгове становище цієї категорії господарств зумовило недовиконання норм єдиного сільгосподатку [8, 18].

Покривалося воно за рахунок тих селянських господарств, які не мали пільг. До них входили і господарства незаможників. Невигідними для більшості селянських господарств були і терміни сплати податку [8, 4, 64]. Більшу частину сплачуваного за єдиним сільгосподатком, селянин мав віддати до 1 листопада. На реалізацію своєї продукції в нього було лише два місяці: вересень, жовтень. Цей період був заповнений невідкладними роботами. Тому за безцінь селянин продав свою продукцію, тільки щоб встигнути до листопада. Від цього потерпали, в першу чергу, господарства незаможних селян. Негативно на хід виконання податкової кампанії впливала половинчаста форма сплати єдиного сільгосподатку (натурою та грошима).

Грошові еквіваленти не завжди відповідали натуральній частці, що ускладнювало виконання селянством своїх зобов'язань перед державою. Визначення грошового еквіваленту залежало від середньої ринкової ціни на хліб, курсу інфляційного радзнаку. Невірне визначення або незмінність грошових еквівалентів наносило збитки селянству України.

Встановлений нижче ринкової ціни на хліб, грошовий еквівалент, зменшував реальне надходження до бюджету грошей чи натуральних виплат. Процесу уніфікації податків перешкоджала і самочинна фінансова творчість місцевих органів влади, параліч фінансової інспектури.

Отже, податкова політика радянської влади в українському селі у даний період носила фіскальний характер. Її завдання полягало не в рівномірному, регулюючому розподілі матеріальних благ, а в якомога більшому вилученні коштів у селянства України.

Л КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК: В 10 т. /М, 1983. - Т.2. - 606 с.

2. СУ РСФСР. - 1921. - №21, 38, 48, 51, 87

3. СУ РСФСР. - 1922. - №75; 1923. - №16.

4. СУ РСФСР. - 1922. - №25.

5. Беднота. - 1922. - №1226.

6. Гольдберг С. Итоги проднапоговой кампании и дальнейшие задачи продорганов на Полтавщине // Экономическая жизнь. - 1922. - №9. - С. 1-3.

7. Известия. - 1923. - №105. - 15 мая.

8. ІЩАГО України, Ф.1., Оп.20., Спр.1885.

*Н.А. Ковальова
(ДНІПРОПЕТРОВСЬК)*

Аграрне питання в діяльності Центральної Ради

Аграрне питання, яке після Лютневої революції 1917 р. привернуло увагу всіх політичних сил, рухів і партій, стало одним з основних в діяльності як Тимчасового Уряду, так і Української Центральної Ради. Відкладаючи його вирішення до Всеросійських Установчих Зборів, Тимчасовий Уряд конкретної програми не виробив. Предметом законодавчої діяльності Центральної Ради проблема підготовки й проведення земельної реформи, пройшовши стадію обговорення на селянських з'їздах, стала лише в жовтні-листопаді. Навколо шляхів вирішення

аграрного питання і розгорнулася гостра політична боротьба на сесіях Центральної Ради та в спеціальних комісіях.

Найбільш радикальну позицію з аграрного питання зайняла партія українських соціалістів-революціонерів (УПСР), яка проголосивши проведення реформи справою Українських Установчих Зборів, першою висунула вимогу соціалізації землі (передачі землі без викупу за встановленою нормою у власність всього трудового народу через посередництво земельних комітетів та створення Українського Земельного Фонду). Проте всі сили партія віддала роботі на місцях, організовуючи "селянські спілки" та проводячи гасло соціалізації на селянських з'їздах (1, I, 108). Позиція фракції УПСР в Центральній Раді за відсутності теоретичної програми земельних перетворень звелася до внесення можливих коректив до політики уряду.

Головну роль в Генеральному Секретаріаті відігравали фракції інших українських партій: соціал-демократів (УСДРП) та соціалістів-федералістів (УПСФ), під впливом програмних установок яких і формувалися протягом 1917 р. аграрна політика Центральної Ради.

Пропонуючи зайняти безземельний прошарок сільського населення в промисловості та кооперації, УСДРП та УПСФ висували свої концепції вирішення аграрного питання. Відстоюючи аналогічні есерівським гасла, соціал-демократи критично ставилися до соціалізації, пропагуючи концепцію націоналізації землі (передачі її з приватної власності у власність держави з подальшим розподілом поміж селянством) (2,30 травня). Більш поміркованих позицій дотримувалася УПСФ, яка, піднімаючи в економічних інтересах питання викупу за землю, ігнорувала особливості політичного моменту, тому, що селяни хотіли отримати землю задарма (3, 13 липня; 19 липня).

Важливим матеріалом для вироблення основ земельної реформи стали постанови селянських з'їздів різних рівнів і особливо I Всеукраїнського селянського з'їзду (резолюції про скасування приватної власності на землю, створення

Українського Земельного Фонду, встановлення норми землекористування, передача "зразкових господарств" в руки сільськогосподарських товариств, фінансування земельної реформи за державний кошт та створення Центрального Українського Земельного Комітету) (3, 3 червня).

Так, якщо в I Універсалі (10 червня) про землю була лише коротка згадка (2, 13 червня), то в "Декларації Генерального Секретаріату" від 27 червня, вже більш детально відчувається намір проводити аграрні перетворення згідно з рішеннями I Всеукраїнського селянського з'їзду (4). Безпосередньо підготовка проекту земельного закону, який мали затвердити Всеросійські Установчі Збори, покладалася на Генеральне Секретарство Земельних Справ (далі - ГСЗС) на чолі з українським соціал-демократом Б.Мартосом, заступниками якого були досвідчені агрономи - український соціаліст-федераліст К.Мацієвич та М.Савченко-Більський (безпартійний, потім - співчуваючий українським соціал-революціонерам) (5,29).

Взявши під свій контроль процес становлення аграрної політики Центральної Ради, соціал-демократи та соціалісти-федералісти поклали за мету вироблення власного, українського, а не запозиченого в інших держав земельного законодавства. Тенденція посилення міжпартійного протиборства за право керування цим процесом стає помітною в кінці серпня, коли на вимогу фракції УПСР ГСЗС очолив М.Савченко-Більський, а Б.Мартос став його заступником (6).

Праця над підготовкою земельної реформи велася в складних умовах, оскільки компетенція ГСЗС була обмежена Інструкцією Тимчасового Уряду від 4 серпня. Посилення восени 1917 р. заворушень на селі, зокрема зростання погромницького руху на Правобережжі, змусили Центральну Раду прийняти ряд законодавчих актів, поклавши початок виробленню незалежної від російського уряду земельної політики. Так, згідно постанови Малої Ради від 5 жовтня "всі права і влада міністерства хліборобства

в межах України" переходили до компетенції ГСЗС (7), в тому числі і справа підготовки земельної реформи, а практичне керівництво її ходом мало здійснюватися Українським Земельним Комітетом, статут якого було прийнято на цьому ж засіданні (8). 28 жовтня Мала Рада після гострих дебатів, також без згоди Тимчасового Уряду, постановила виробити власний земельний законопроект і винести його на розгляд найближчої сесії Центральної Ради (9).

Важливим етапом в справі аграрних перетворень став III Універсал. Проголошуючи, за пропозицією фракції УПСР (1, II, 123), скасування права приватної власності на "поміщицькі та інші землі нетрудових хозяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські та церковні землі" (10), Універсал викликав бурхливу полеміку в пресі, хвилю протестів в уряді (пішли у відставку генеральний секретар земельних справ М.Савченко-Більський та його заступник український соціаліст-федераліст К.Мацієвич), незадоволення серед селянства та заможних верств суспільства.

Щоб запобігти можливі непорозуміння і усунути враження радикальності цього документу, Генеральним Секретаріатом і ГСЗС (10) було видано пояснення до Універсалу з більш чітко окресленою ідеєю аграрних перетворень і закликком утримуватися від погромів та самовільних захоплень землі (11, 16 листопада). Проте зростання анархії та розрухи в сільському господарстві свідчили, що Центральна Рада ступила на хибний шлях, копіюючи чужі проекти вирішення аграрного питання, орієнтуючись на більшовицький декрет про землю і не враховуючи місцевих особливостей (12).

Гостре зіткнення партійних позицій щодо шляхів проведення аграрної реформи відбулося на засіданні VIII сесії Центральної Ради 14 грудня, на якому йшлося про необхідність найшвидшого розроблення земельного закону, в основі якого мав лежати принцип повного скасування власності на землю та її соціалізації. Законопроект, вироблений Краєвим Зе-

мельним Комітетом та спеціальною комісією на чолі з Б.Мартосом при участі співробітників ГСЗС - (Мицюка, Гавсевича), членів Центральної Ради - (українського соціаліста-революціонера Шумського, представника ЦК Селянської Спілки Осадчого та ін.), після гострих дебатів було відкинуто.

З точки зору російських соціал-демократів та українських есерів законопроект був занадто радикальним (13, 25), а есери (українські і російські) вважали, що він складений не на основі соціалізації і, що трудова норма 40 десятин є зavelикою. Категорично виступили з цього питання пробільшовицько налаштовані харківські делегати (5, 34).

Компромісного рішення було досягнуто резолюцією фракції українських есерів про створення парламентської комісії для негайного вироблення нового земельного законопроекту (13, 50). ГСЗС очолив представник фракції УПСР (11, 23 грудня). Таким чином, керівництво підготовкою аграрної реформи перейшло до компетенції українських есерів, а гасло соціалізації землі (програмна установка УПСР) стало офіційною програмою законодавчої влади, викликавши гостру критику з боку УПСФ та УСДРП, яка після видання закону про землю переросла в публіцистичну війну на сторінках партійних часописів (14).

18(31)січня 1918 р. IX сесія Центральної Ради без обговорення прийняла земельний закон, розроблений українськими есерами О.Шумським і П.Христюком та російськими есерами Пухтинським і Дешевим, за основу було взято резолюції українських селянських з'їздів, а за схему - проект земельного закону фракції есерів в Другій Державній Думі (1, II 128). Повторюючи основні постанови III Універсалу, закон зберігав принцип соціалізації і передавав без викупу (через посередництво земельних комітетів) всі землі у власність народу України (13, 128-130). Норма землекористування була знижена з 40 до 25 десятин. Своєчасне втілення цих положень в життя означало б задо-

волення земельних інтересів значного прошарку селянських мас.

До реалізації закону Центральна Рада змогла приступити лише на початку березня. Проголосивши незмінність курсу нового кабінету, більшість в якому становили есери (15), реальних сил для проведення соціалізації землі, зокрема фінансів, досвідчених фахівців, Центральна Рада не мала. Заслуханий на Раді Народних міністрів 15 квітня законопроект про статут земельних комітетів був повернений в Міністерство Земельних Справ для доопрацювання (13, 279).

Критика аграрної політики Центральної Ради в пресі, активізація правих політичних сил під проводом Української демократично-хліборобської партії та Союзу земельних власників (рух за негайне скасування земельного закону та відновлення приватної власності) (16), втручання командування окупаційних військ у хід реформи (наказ про засів ланів) поставили перед Центральною Радою питання про необхідність внесення поправок до земельного законодавства. Проте на спільному засіданні фракції УПСР в Центральній Раді і ЦК УПСР під впливом М.С.Грушевського було вирішено не відступати від досягнутих результатів в сфері соціалізації землі, визначивши, таким чином, долю земельної реформи (1, II, 166).

Незважаючи на те, що аграрне питання стало основним в діяльності Центральної Ради, в силу складних обставин вона не змогла вирішити його компромісним шляхом. Підготовча робота, яка велася довгий час в Генеральному Секретарстві Земельних Справ, дискусії на сесіях Ради, в парламентських комісіях завдяки загостренню міжфракційної боротьби в уряді, не дали плідних результатів. Поспішно вироблений земельний закон за браком часу і реальних сил не був втілений в життя.

1. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.* - Відень, 1921. - Т.1; Нью-Йорк, 1969. - Т.2.

2. *Робітнича газета.* - 1917.

3. *Нова Рада*. - 1917.
4. *Вісті з Української Центральної Ради*. - 1917. - № 10.
5. *Витанович І. Аграрна політика українських урядів (1917-1920) // Український історик*. - 1967. - № 3-4.
6. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 1115, опі, спр. 18, арк. 9.*
7. *Там же, спр. 1, арк. 27.*
8. *Там же, ф. 1060, оп. 1, спр. 24, арк. 70.*
9. *Там же, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 105.*
10. *Вістник Генерального Секретаріату України*. - 1917. - 23 листопада.
11. *Народна Воля*. - 1917.
12. *Мацієвич К. Коло земельного маніфесту // Нова Рада*. - 1917. - 19 листопада.
13. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. - К., 1997. - Т. 2.*
14. *Нова Рада*. - 1918. - 12 січня; 16 березня; 21 березня; 3 квітня; *Робітнича газета*. - 1918. - 3 січня; 28, 29 березня; 28 квітня.
15. *Робітнича газета*. - 1918. - 26 березня.
16. *Нова Рада*. - 1918. - 11, 12, 28 квітня.

В.А. Шмарчук, О.Г. Суліменко
(ЖИТОМИР)

**Хутірські та відрубні господарства
в Україні в кінці XIX - на
початку XX ст.**

Аграрна реформа 1861 р. вирішила цілу низку історично назрілих селянських питань, але сповна їх, як відомо, не розв'язала.

9 листопада 1906 р. був опублікований указ "Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння й землекористування". Він започаткував аграрну реформу, яка увійшла в історію під іменем її автора - П.А. Столипіна. Важливою ланкою реформи було надання прав селянам закріплювати свій земельний наділ у приватну власність. Після цього вони могли вийти із своєю землею на хутір чи відруб, або продати її.

Відомо, що до 1906 р. існувало подвірне землеволодіння для якого характерним було черезсмузжя і

сервітути. Так, щоб перевезти врожай, зібраний на своєму наділі, селянин змушений був просити дозволу в землевласника переправити своє збіжжя через його землеволодіння і, одержавши згоду, платив йому за те грошима або продукцією, чи відробляв у його маєтку. Крім цього, за користування сервітутами - лісом, пасовищами тощо - селянин також мусив платити поміщикам, які вважали себе власниками сервітутів.

У зв'язку з ситуацією, що склалася, ставилось завдання - ліквідувати багатосмузжя, черезсмузжя і сервітути "зверху" під контролем центрального уряду і, якщо виникне необхідність, то застосовувати і силові методи.

Звичайно, такий підхід відповідав інтересам селян, оскільки вони отримали б право на зведення земель в єдине ціле - відруб, а також на земельний наділ у полі із правом спорудження на ньому будівлі, тобто на заснування хутірського господарства. Хутори та відруби були вигідні і для ведення господарства, і для продажу. Процес їх утворення базувався на добровільних принципах, а не шляхом "насадження", як трактувала колишня радянська історіографія.

Значну роль у становленні хутірських та відрубних господарств відіграли губернські поземельні банки, створені в більшості губерній в кінці XIX ст. Ці банки надавали кредити, позики селянам на пільгових умовах для перенесення садіб на хутори, придбання реманенту, купівлі землі тощо. До банку міг звернутися будь-який житель губернії, який мав певну власність і не був на обліку в жандармських управліннях.

Матеріали дослідження стану справ у створених внаслідок столипінської реформи хутірських та відрубних господарств показують, що таке землепорядкування наблизило селян до землі. Понад 75% одноосібних господарств мали землю на одній ділянці, тоді як до впорядкування землеволодіння майже 76% становили черезсмузжя та багатосмузжя.

З переходом до приватного користування селян землею майже в двоє скоротилась чисельність господарств, які не мали ніяких будівель і проживали у чужих садибах. Загальна чисельність будівель після землевпорядкування збільшилась, вартість їх зросла на 24,6%.

З часу нового землевпорядкування простежується значне поліпшення і в способах обробітку ґрунту. Примітивне знаряддя оранки - соха повсюдно замінювалася плугом. Широко застосовувались сільськогосподарські машини, зокрема сіялки, віялки, жатки, сінокосарки і сортувалки. Прикладом використання нової техніки та нових культур були німці та чехи, які масово проживали на Волині, дещо менше в Київській, Катеринославській, Таврійській губерніях. Вони зробили значний внесок у розвиток сільського господарства України та всієї Російської імперії.

Селяни в період столипінської аграрної реформи припинили продаж органічних добрив поміщику і стали застосовувати їх на своїх наділах, цей досвід використання добрив вони також запозичили у німців і чехів.

У зв'язку з переходом до приватного володіння землею різко змінилося ставлення хуторян і відрубників до землі, що викликало прагнення використати кожен клаптик одержаної ділянки якомога продуктивніше. Так, за 2-3 роки одноосібники провели значні меліоративні роботи, особливо у Волинській, Київській, Чернігівській губерніях. Ці роботи були проведені в третині від загальної чисельності господарств. Хуторяни такі роботи провели майже на 70%. Німці та чехи відповідні роботи проводили ж на 100% і були в цьому відношенні зразком.

Аналіз процесу проблеми заснування хутірських і відрубних господарств під час столипінської аграрної реформи свідчить, що в Російській імперії перехід до приватного землекористування, розселення на хутори і відруби відбувався з ініціативи самих селян, без будь-якого тиску з боку уряду і навіть навпаки, всупереч перешкодам на

цьому шляху. Найактивніше засновували хутори на Україні селяни Волинської губернії. Це пояснюється, в першу чергу, наявністю тут значної кількості німців-колоністів та чехів, які з'явилися масово в губернії у другій половині XIX ст. У 1907 році більшість німців проживала в невеликих селах (колоніях) та хуторах.

У 1914 р. в німців-колоністів знаходилося до 700 тис. десятин землі, що становило 1/10 частину кращої землі Волині. Німці були досить заможними і мали власні кошти для придбання земельних ділянок. Колоністи мали в середньому від 10 до 300 десятин землі. Хутірські господарства німців мали зразковий вигляд. Вони ретельно обробляли ґрунти із застосуванням плугів та залізних борін. Місцеві селяни переймали їх методи обробітку землі, а також брали на озброєння і використання возів, які мали зразкову конструкцію - великі розміри, але разом з тим були легкі та місткі.

Виділялися хутірські та відрубні господарства чехів Волині, які мали значну кількість землі, використовували передові методи господарювання, вводили нові технічні культури, зокрема хміль.

В цілому, селяни Волині мали в середньому 12-15 десятин землі. Розселення на хутори та відруби відбувалося швидкими темпами, в окремих повітах (Новоград-Волинський, Луцький, Житомирський) воно досягло 80%. Це пояснюється тим, що тут був значний відсоток німців та чехів.

Царський уряд турбувався про стан хутірських та відрубних господарств. Селяни отримували допомогу на пільгових умовах, зокрема лісоматеріали для будівництва оселі, надавалися кредити. В 1910 р. найбільша кількість найкращих хуторів та відрубів мала місце у Волинській губернії, про що згадувалося в телеграмі директора департаменту земельного майна волинському губернатору. З метою огляду найкращих хутірських та відрубних господарств губернатор Волині повинен був надіслати відомості "... про зразкові одноосібні господарства, огляд яких міг би з найбільшою користю рекомендований особам, які бажають ознайомитися з прийомами

розверстання і переваги нового порядку землекористування". Волинська губернська землевпорядкувальна комісія проводила значну роботу з відповідними повітовими комісіями по збору точних відомостей про наявність одноосібних господарств. Зокрема, була розроблена відповідна анкета, в якій кожен повіт губернії повинен був дати такі дані:

1. Загальна кількість дворів села.
2. Кількість дворів, що розселилися на хутори.
3. Кількість розверстаної землі (в десятинах).
4. Розмір наділів на один двір.
5. Коли проведено розверстання землі.
6. В чому саме полягає землеустрій.
7. Чи проводилися при землеустрої будь-які меліоративні роботи.
8. Чи були надані позики та допомоги і в якому розмірі.
9. Коли розпочалося перенесення будівель.
10. Яка система господарювання була до розверстання і яка тепер, які зроблені нововведення.
11. Найближча залізнична станція і детальний маршрут до місця знаходження даних наділів.
12. До кого потрібно звертатися тим, хто бажає оглянути наділи.

Волинська губернська землевпорядкувальна комісія проводила відповідну роботу з питань заохочення, створення зразкових хутірських та відрубних господарств у повітах губернії. Були надіслані термінові телеграми в усі повіти з вимогою надати найточніші дані про поселення, що перейшли до хутірського та відрубного землекористування при сприятливих умовах землевпорядкувальної комісії та до її введення. Від повітів вимагали надати дані про кількість землі в хутірських та відрубних господарствах, рік переходу кожного поселення до покращених форм землекористування, точну кількість утворених одноосібних господарств.

Аналіз обстеження свідчить про те, що найбільша кількість хуторів і відрубів була у тих повітах, де проживав значний відсоток німців та чехів.

Наведемо дані про їх динаміку. Так, у 1907 р. в Житомирському повіті налічувалось 429 хуторів і відрубів, у 1908 р. - 1032, у 1909 р. - 1200, а в 1910 р. - 2375. Слід зазначити, що до створення комісії із землевпорядкування тут уже існували двори з покращеними формами

господарювання. Наприклад, у 1888 р. нараховувалось 136, у 1907 р. - 9655 дворів, які мали 86610 десятин землі.

Окремі села Житомирського повіту, де проживали німці та чехи перейшли до покращеного господарювання в кінці XIX - на початку XX століття. Так, село Пулин мало зразкові господарства ще в 1894 р. Тут налічувалось 326 дворів і загальна кількість землі досягала 2215 десятин, тобто на кожен двір припадало понад 12 десятин. В селі Високому, де поряд з українцями проживали чехи, у 1903 р. було 215 зразкових господарств, які мали 1961 десятину землі, тобто понад 9 десятин на двір.

Отже, до століпінської аграрної реформи у Волинській губернії мали місце зразкові приватні господарства, у яких було чимало земель, де впроваджувались нові форми та методи господарювання. З введенням хутірсько-відрубної системи, кількість міцних господарств швидко зростала. Серед усіх губерній України, а також імперії, Волинська губернія стала показовою в цьому відношенні. За досвідом до Волині приїжджали ходоки з усієї імперії. Тут, в кожному повіті було 5-6 показових хутірських та відрубних господарств, до яких легко можна було дістатися для запозичення досвіду.

На початку 1916 р. в українських селах функціонувало 440 тис. хутірських та відрубних господарств, що становили 13% від загальної кількості селянських дворів. Більшість з них припадала на Правобережжя, зокрема на Волинську та Київську губернії. Чимало хуторів і відрубів було в степових губерніях: Таврійській, Херсонській, Катеринославській.

Незважаючи на те, що в інших губерніях України справи із створенням хуторів і відрубів були дещо гіршими, все ж таки, завдяки виділенню селян з общини на хутори і відруби, Україна була в значно кращому становищі ніж будь-який інший регіон імперії. Завдяки перетворенням, які породила реформа, відбувалися зміни в сільському господарстві всієї Російської імперії. Урожайність з 1906 до 1915 р. підвищилась на 14%, а в деяких українських

губерніях на 20-25%. Урожай основних зернових культур зріс з 2 млрд. пудів у 1884 р. до 4 млрд. пудів у 1911 р., тобто вдвічі. В період з 1909 до 1913 р. виробництво зернових перевищило на 28% аналогічне виробництво США, Аргентини, Канади разом узятих.

Різко зріс експорт сільськогосподарської продукції. На зовнішній ринок вивозилось зерно, цукор, масло тваринне, яйця, домашня птиця, коні, насіння льону та корисних трав тощо.

У порівнянні з 1894 р. поголів'я коней збільшилося на 37%, а великої рогатої худоби - на 63%. Споживання м'яса в імперії в 1913 р. в середньому становило 88 кг на душу населення, а Україна виробляла цієї цінної продукції 110 кг на ту ж одиницю.

У 1911-1913 рр. в Україні посівна площа зроста на 900 тис. десятин і в 1913 р. становила 22,9 млн. десятин. Тут переважали зернові культури, які в 1913 р. займали 90,5% загальної площі. В результаті розвивалася борошномельна промисловість, яка налічувала понад 400 підприємств. Крім того, напередодні 1914 р. в Україні налічувалося 120 тис. невеликих вітряків і водяних млинів, близько 10 тис. відносно великих млинів і близько 700 млинів промислового призначення, що переробляли зерно на борошно та крупи.

Висока товарність господарств в Україні дозволяла їй за обсягами продажу продукції землеробства на європейському ринку тримати першість серед інших землеробських регіонів Російської імперії. Внаслідок розвитку зернового господарства експорт зерна у південних степах України досяг великих розмірів, а продаж зерна з південних портів був постійним джерелом одержання валюти на світовому ринку. Востаннє зерно експортувалося в 1914 р. з Миколаєва в Англію, Францію, Норвегію, Бельгію, Німеччину, Голландію, Італію, Іспанію, Туніс. Із загального обсягу експорту пшениці, що здійснювався імперією, на Україну припадало 90%.

Завдяки реформуванню в аграрному секторі різко збільшилося виробництво сільськогосподарської продукції. Впродовж 1901-1917 рр. виробництво цукру-піску в Україні становило 78-85%, а цукру-рафінаду - 73-75% від загаль-

ного виробництва цукру в Російській імперії.

Серед переробних галузей сільськогосподарської продукції України значного розвитку досягло винокуріння. В 1913 р. в Україні функціонувало 586 винокурних заводів, які продукували 13,5 млн. австрійських відер спирту, що становило 11,5% загальноросійського виробництва. До 1914 р. на винокурних заводах перероблялося 15% усього врожаю картоплі, а в Подільській губернії переробка картоплі на спирт дорівнювала 35-40% збору врожаю.

Винокурення промисловість на Волині посідала помітне місце серед інших губерній України. В першу чергу, це було пов'язано з великою кількістю євреїв, що тут проживали (понад 300 тис. чоловік), які займалися переважно виробництвом горілки та її збутом в шинках, корчмах тощо. В 1911 р. на Волині діяло 125 невеликих винокурень. Ними було вироблено 5244 тис. відер спирту. Загальна продуктивність заводів оцінювалася в 2886776 крб.

За розмірами виробництва спирту Волинь посідала сьоме місце в Російській імперії. Вживання спирту в губернії в 1911 р. становило 0,41 відра, а на Київщині - 0,67 відра. З Волині вивозили спирт у сусідні губернії, а також до Росії та за кордон. Цією справою займалися євреї-купці, перекупщики, які мали з цього значні прибутки.

В середньому за десятиріччя вивіз спирту з губернії за кордон становив 19% загальноросійського виробництва. Спирт відправлявся, головним чином, на турецькі ринки. Поряд з винокурінням в губернії було розвинуте пивоваріння. Цю справу тут започаткували чехи, які ще з 1877 р. розпочали масово оселятися в краї. В кінці XIX ст. вони почали варити пиво в Житомирі. Чехи, які проживали на хуторах і відрубках, мали свої пивоварні і забезпечували пивом всю губернію, а також сусідні губернії. В окремих селах Волині, зокрема в селі Високе (нині Черняхівський район на Житомирщині) на сьогоднішній день збереглися будівлі чеських пивних заводів, побудовані ще на початку XX

століття, але, на жаль, занедбані з вини керівних можновладців.

Винокуріння та пивоваріння були не тільки прибутковими галузями промисловості, а й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва, що мало важливе значення в умовах Полісся. В хутірських та відрубних господарствах нарощували виробництво картоплі, хмелю, цукрових буряків, що давало значні прибутки. Внаслідок, цього значна кількість господарств перетворилась на справжні фермерські господарства з передовими методами господарювання.

У 1913 р. вперше в край було імпортовано трактори та інші сільськогосподарські машини, застосування яких повною мірою сприяло підвищенню рівня ведення землеробства і позитивно позначилось на розвитку тваринництва. Слід зазначити, що корінне населення з підозрілістю ставилося до нової техніки і надавало перевагу старим "дідівським" методам обробки землі. Німці та чехи, які проживали, крім Волині, в Київській, Таврійській, Катеринославській губерніях закупували і запроваджували нові сільськогосподарські машини. Вони підтримували тісні зв'язки зі своїми історичними батьківщинами, звідки через пресу та іншу літературу черпали повідомлення про нову техніку та новинки в агрономії. Це давало їм можливість використовувати у господарстві новітні на той час методи обробки землі і одержувати високі врожаї.

Характерно, що колоністи селилися на хуторах, які мали досить вигідне географічне розміщення. В першу чергу це торкалося головних стратегічних шляхів, які пролягали порівняно недалеко від повітових міст та губерньського центру. Це їх приваблювало тому, що по цих шляхах можна було легко збувати свою сільськогосподарську продукцію.

На відміну від чехів, які займалися пивоварінням, німці, які проживали на хуторах та відрубках, займалися кустарними промислами. Вони виготовляли невеликі крісла з лози, віденського типу, корзини тощо. Крісла

користувалися попитом і знаходили своїх покупців не лише в усіх губерніях України, але й в Києві, Петербурзі та Москві. Це приносило їм значні прибутки і зміцнювало їх матеріальне становище.

Господарства німців відрізнялися від господарств місцевого населення. Їх будівлі відзначалися чистотою і чіткістю забудови. Більшість житлових приміщень складалася з 2-4 кімнат (і більше). Господарські будівлі відзначалися не меншою акуратністю. Приміщення для худоби були дуже зручними. Ділянки землі утримувалися в зразковому порядку, вони розділялися невеличкою огорожею. Кожен німецький господар мав сінокіс, вигін для худоби і шматочок лісу. Практично всі їхні господарства були зразковими і приносили велику користь в окультуренні значних територій землі у Волинській, Київській, Катеринославській і Таврійській губерніях.

Переконливим показником розвитку сільського господарства в Україні є нагромадження селянських коштів в ощадних касах. Якщо в 1905 році суми таких внесків на Правобережжі становили 11115 тис. крб., то в 1912 році - 14278 тис. крб. Столипінська реформа надала вибухового характеру темпам розвитку сільськогосподарського виробництва і водночас - соціально-економічному прогресу країни. Зростання продуктивності праці в сільському господарстві сприяло створенню надлишку робочої сили на селі, яка самореалізовувалась на будовах міста, в галузях промисловості та залізничному транспорті.

Отже, створення хутірських та відрубних господарств, продуктивність праці в яких була значно вищою, ніж в общині, стало позитивним фактором, що сприяв збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, окультуренню значних ділянок землі, використанню нових сортів зернових, технічних культур, створенню кустарних промислів та підвищенню загального матеріального рівня працьовитого селянства.

В.М.Мельниченко (ЧЕРКАСИ)

Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст. (порівняльний аналіз)

Одним з напрямків дослідження генези капіталізму у сільському господарстві України (відробіткова рента). Зокрема, в середині XIX ст., що вимагає сьогодні, на наш Київській губернії вони склали 98,4 погляд, підвищеної уваги науковців, є з'ясування відсотка поміщицьких селян, в особливостей соціальної диференціації сільського Подільській - 96,3 [2, 1237-1257]. Низька населення. Неоднорідність цієї найчисельнішої ж питома вага селян, які перебували на верстви тогочасного українського суспільства обробці (грошова та натуральна рен досить рельєфно простежується на прикладі та), сплачуючи його поміщикам переважно Правобережжя, яке посідало провідне місце серед отриманими від занять різною торгово-регіонів України не тільки за сукупністю своїх промисловою діяльністю грішми, фізико-географічних, політичних та історико- пояснювалася тим, що поміщикам значно етнографічних ознак, а й за питомою вагою вигідніше було використовувати селян на аграрно-економічного потенціалу. В панщині, яка за сприятливих для сільсько адміністративному відношенні Правобережна господарського Україна, як відомо, включала тоді Київську, природнокліматичних умов регіону і Подільську і Волинську губернії, населення яких на близькістю ринків збуту продукції, давала початок 1859 року складало 5 221 128 осіб, або 42,9 землевласникам значні прибутки. відсотка від населення усіх українських губерній у Крім того поміщицькі селяни правобережних складі Росії. губерній за земельно-майновим становищем

Характерною особливістю сільського населення поділялися на такі основні категорії: тяглі, напівтяглі, Правобережжя у дорефор-менний період була його піші, городники і бобилі. У Київській губернії складені в роздрібленість на різні за чисельністю, правовим 1845 році інвентарі зафіксували в поміщицьких маєтках і майновим становищем соціальні групи, серед яких таку питому вагу господарств зазначених категорій селян: виділялися поміщицькі селяни (кріпаки), тяглі і напівтяглі - 30 відсотків, піші - 55, городники і бобилі чисельність яких станом на 1 січня 1859 року - 15 [3, 305].

Основна маса поміщицьких селян Правобережжя становила 3 026 274 осіб (57,9 відсотка усього населення Правобережної України), в тому числі в страждала від прогресуючого процесу обезземелення, Подільській губернії вони склали 59,5 відсотка який підривав їхні господарства і поглиблював майнове від загальної чисельності населення, в Київській - розшарування сільського населення. При цьому мала 57,7, Волинській - 56,5. За цим показником місце різюча диспропорція в розподілі поміщицької правобережні губернії значно перевищували землі між поміщиками і селянами. Напередодні реформи 5 інші регіони України (в Полтавській губернії помі- 449 поміщиків Правобережжя були власниками 63,3 щіцькі селяни склали 37,5 відсотка усього відсотка придатної землі(з лісом), а 1 484 135 їх селян населення, Чернігівській - 37,6, Харківській - 29,8, володіли лише 36,7 відсотка землі. Внаслідок такого Катеринославській - розподілу земельного фонду на одну ревізку душу

в Подільській губернії в середньому припадало 1,23 десятини, в Київській - 1,94, в Волинській - 2,85. До цього слід додати, що 9,25 відсотка поміщицьких селян правобережних губерній мали лише присадибні ділянки-города, а 7,5 відсотка селян взагалі не мали землі (бобилі). Таке становище позбавляло більшість поміщицьких селян навіть прожиткового мінімуму, оскільки за висновками фахівців для сплати податків та забезпечення потреб селянської сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятин землі на одну ревільку душу [6,61-69].

Другою за чисельністю групою сільського населення Правобережної України були державні селяни, яких у трьох губерніях нараховувалося 259 691 ревільких душ, або 13 відсотків усіх державних селян України. За цим показником Правобережжя значно поступалося іншим регіонам: на Лівобережжі зосереджувалося 50 відсотків державних селян, на Півдні - 37 [4, 11].

Найпоширенішою формою експлуатації державних селян Правобережжя була передача їх разом з державними маєтками в тимчасове користування власникам, пожалування таких маєтків на орендних засадах державним чиновникам на 12 чи 50 років або здача в оренду на публічних торгах на 6-7 років тощо [6, 435]. Тому більшість державних селян правобережних губерній на відміну від державних селян Лівобережжя і Півдня України, які платили державі грошовий оброк, перебувала на так званому "господарському становищі", відбуваючи на основі інвентарів чи контрактів панщину та інші повинності у власників-орендарів. І лише незначна їх частина сплачувала державі грошовий оброк. Після видання в грудні 1839 року "Учреждения об управлени государственным иму-ществами в западных губерниях и Белостокской области" почали здійснюватися заходи щодо поступового переведення державних селян Правобережжя з панщини на оброк. Однак процес переходу селян на нову систему господарювання наштовхнувся на опір орендарів і в тодішніх феодално-бюро-

кратичних умовах розтягнувся в часі аж до другої половини 50-х років [4,6-7].

За рівнем заможності, основними критеріями якої були кількість робочої худоби і розміри земельних наділів, державні селяни Правобережжя, як і поміщицькі, ділилися на тяглих, напів-тяглих, піших, городників і бобилів. На початок 40-х років тягли селяни склали 50 відсотків, а напівтягли - 35 відсотків усіх державних селян правобережних губерній [7,269].

Незначну, але впливову частину сільського населення Правобережної України складали землевласники-поміщики, яких в кінці 50-х років за даними 10-ї ревізії налічувалося 5 449. За кількістю належних поміщикам кріпаків (ревільких душ) правобережні губернії значно переважали інші частини України. В середньому тут на одного поміщика припадало 272 кріпаки (на Київщині - 181, Поділлі - 328, Волині - 3 54), тоді як в Полтавській губернії - 44, Чернігівській - 60, Харківській - 70, Катеринославській - 66, Херсонській - 60 [1,45]. Вони ж напередодні реформи 1861 року володіли і основним масивом землі - 61,2 відсотка [5,234]. При цьому поміщики всіляко намагалися приростити свої землеволодіння за рахунок "мирських" земель. Зокрема, в Київській губернії впродовж 1847-1861 рр. поміщики збільшили в такий спосіб свої землеволодіння на 13,8 відсотка [8,15].

Таким чином, основними соціальними групами сільського населення Правобережжя в середині XIX ст., як і в цілому в Україні, були поміщицькі і державні селяни. Однак порівняльний аналіз засвідчує, що правобережні губернії мали і свої відмінності. Зокрема, вони значно переважали інші регіони України за питомою вагою поміщицьких селян. Відрізнялося також і становище державних селян Правобережжя, більшість яких відбувала панщину та інші повинності у власників-орендарів державних маєтків, а не сплачувала характерний для Лівобережжя і Півдня грошовий оброк. Виділялася Правобережна Україна й кількістю селян-кріпаків, що припадала на одного поміщика.

1. Підраховано за: Тройницький А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи.

- СПб., 1861.
2. *Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование Александра III. - Бонн-на-Рейне, 1865 - 1866. -Т.3.*
 3. *Статистическое описание Киевской губернии. -СПб., 1852. -4.2.*
 4. *Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. -К., 1989.*
 5. *Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. -К., 1954.*
 6. *Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформы ИД.Киселева. -М. -Л., 1946. -ТА.*
 7. *Підраховано за: Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ, 1837-1887 гг. -СПб.,1888. -4.2. Приложение. -Таблица 5.*
 8. *Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки ХІХ ст). — К, 1959.*

ЮЛ. Вовк (ЧЕРКАСИ)

**До питання рентабельності
селянських господарств України
на рубежі ХІХ-ХХ ст.**

Над питанням рентабельності селянських господарств України рубежу ХІХ - ХХ ст. працювало багато науковців. Проте й нині залишається низка проблем, пов'язаних з цією проблемою.

Незважаючи на значне зростання сільського населення, яке протягом 1870-1890 рр. збільшилося в українських губерніях з 12,2 до 20,7 млн. чол., виробництво сільськогосподарської продукції залишилось майже незмінним. Система ведення селянського господарства, спосіб обробітку ґрунту, знаряддя праці, забезпеченість робочою і продуктивною худобою основної маси селянства залишалися незадовільними.

Як і в попередні віки, основною системою землеробства в селянських господарствах було трипільля. Новим було хіба те, що заможніші регулярно угноювали землю, а голота навіть не дотримувалась правильного чергування основних сівозмін озимих, ярих і пару (1).

Про тяжке економічне становище посполитих, про їх злиденне існування пише у своїй доповідній записці волосний писар Шендеровської волості, Київської губернії, який мав тісний зв'язок з селянством: "... лише кілька дворів мають по дві пари коней, необхідних для оранки землі. Решта селян для обробітку землі спрягають худобу, зволікають оранку. Багато дворів зовсім не мають ні худоби, ні орної землі, ні навіть одягу. Часто через нестачу одягу і взуття в тому самому одязі і чоботях, по черзі виходять з дому всі члени сім'ї. Іноді одна свита чи кожух і дві пари чобіт служать для сім'ї, яка складається з кількох чоловік, а при описі сільською владою майна за казенні і мирські повинності у багатьох селян буквально нічого описати. Рідко можна зустріти таку селянську сім'ю, в якій був би надлишок хліба, і коли на ринку буває селянський хліб, то не внаслідок його лишку, а внаслідок сумної необхідності для виплати повинностей і т.п." (2).

Примітивні знаряддя праці, відсутність добрив, застосування середньовічних систем землеробства, відсталість агротехніки - все це було причиною низьких урожаїв в селянських господарствах, які були значно гіршими, ніж на землях поміщицьких економій. Так, наприклад, в 1900 р. в Київській губернії різниця по врожаю зернових становила 11 пудів, картоплі - 62 пуди на дес, у Волинській губернії - відповідно 5 і 41 пуд, Харківській - 11 і 23 пуди, в Таврійській - 5 і 29 (3). Особливо низькі врожаї були в бідняцьких господарствах. Вони здебільшого досягали половини, а то й третини врожаю господарств заможного селянства.

На рентабельність селянських господарств мала вплив не зовсім досконала податкова система царської Росії. Наприкінці ХІХ ст. урядова комісія доповідала, що з урахуванням компенсації на землю посполиті сплачували у 10 разів більше податків, ніж дворяни. Навіть після скасування подушного у 1886 р. та компенсаційних виплат у 1905 р. більшу частину жалюгідних селянських грошей з'їдали непрямі податки.

Малоземельні маси селянства неспроможні були звести кінці з кінцями, щоб задовольнити свої найнеобхідніші потреби. Про це свідчить середній валовий прибуток селянської сім'ї. На початку XX ст. в Київській, Волинській губерніях він дорівнював приблизно 30 крб. 83 коп. На задоволення життєвих потреб сім'ї селянину щонайменше потрібно було: на харчування - 13 крб. 16 коп., на житло - 3 крб. 83 коп., на одяг - 5 крб. 53 коп., на сплату податків, утримання худоби, птиці тощо - 20 крб. 05 коп. Всього 48 крб. 84 коп. Яка ж селянська сім'я в конкретних умовах України кінця XIX - початку XX ст. могла мати більш-менш рентабельне господарство? Економісти Полтавського губернского земства свідчать, що на рубежі двох століть тільки господарі, які володіли 6-9 дес. орної землі, могли розраховувати (в урожайний рік) на бездефіцитний бюджет (4). Як проходив розподіл землі в українських губерніях? Статистичні дані по губерніях свідчать про зменшення розміру надільної землі на одну рев'язьку душу.

Після реформи 1861 р. відбувся інтенсивний процес соціального розшарування селянства. 1897 року у Пединівській волості, до складу якої входили Моринці, 38,3 відсотка населення становили безземельні селяни. На душу населення припадало всього 0,45 дес. землі. Це свідчило про повне зубожіння основної маси селянства (5).

Тільки за двадцять років після 1880 р. середній розмір надільної землі на наявну душу чоловічої статі зменшився у Волинській губернії з 2,6 до 1,7 дес, Київській - з 1,9 до 1,2, Подільській - з 1,8 до 1,2, Катеринославській - з 3,6 до 2,3, Харківській - з 2,6 до 1,9, Чернігівській - з 2,9 до 2 дес.

Таким чином, найчисленнішою групою селянських господарств були двори з наділом до 5 дес, яких нараховувалось в Україні у 1905 р. 1,4 млн. дворів, що становило майже 44 відсотка.

Отже, малоземельні селянські господарства в умовах формування ринкових відносин були нерентабельними. Рентабельність господарств заможного селянства залежала від таких факторів:

кількість землі, її якість, методів та техніки її обробітку, застосування машин в господарствах, податкової системи.

1. *Історія селянства Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.* - Т.1. - К., 1967. - С. 394.
2. *Труды Киевского губернского комитета о нуждах сельскохозяйственной промышленности.* - Т. 15. - СПб., 1903. - С. 546.
3. *Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии ...* - Ч. 1. - С. 162 - 171.
4. *Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні // Український історичний журнал.* - 1996. № 1. - С. 4.
5. *Історія міст і сіл У РСР. Черкаська область.* - К., 1972. - С 230.

О.В. Кранівін, Ю.М. Бичіхін
(ДОНЕЦЬК)

**Економічні передумови боротьби
болгарських селян
за створення селянської партії
в кінці XIX ст.**

Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. започаткувала новий етап в історичному розвитку болгарського народу - етап самостійного економічного, політичного і культурного розвитку. Війна об'єктивно відіграла роль буржуазно-демократичної революції, внаслідок якої був розв'язаний ряд надзвичайно важливих завдань і, в першу чергу, здійснений перехід землі в руки болгарських селян. Болгарія стала країною дрібних землеробів, а основною галуззю її економіки - сільське господарство, де було зайнято до початку XX ст. 74% самодіяльного населення.

Капіталізм приніс селянству Болгарії посилення експлуатації. Майже 80% податків до державного скарбу надходило від селян, в переважній більшості дрібних виробників. Із 800 тис. селянських дворів понад 350 тис. володіли земельними ділянками від 0,5 до 2 га, майже 300 тис. - від 2 до 7 га. На власників цих земельних ділянок лягали основні державні податкові тягарі. Широкі маси селянства фактично повинні були забезпечувати зростаючі видатки на залізничне будівництво, промисловість та зростаючий державний апарат і армію. Податкова політика урядів країни була такою, що селяни сплачували значно більшу суму податків на душу населення, ніж усі інші верстви.

Поступово буржуазні уряди переходять до маскуванню частини прямих податків. Це здійснювалося збільшенням непрямих податків на сіль, цукор, горілку, потюнові вироби й інші товари широкого вжитку. Крім державних податків, існували також різного роду муніципальні податки і побори із селян. Пограбування селянської праці

відбувалося не в процесі виробництва, а при реалізації продукції на ринку і шляхом державної податкової системи. Тому болгарські селяни бачили гнобителів і грабіжників в особі торговців, лихварів, державних чиновників і представників буржуазних політичних режимів, які заволоділи державною владою і цілком підпорядкували її своїм інтересам. Внаслідок цього селяни все менше довіряють пануючим класам, і в кінцевому підсумку, з розвитком капіталістичних відносин в Болгарії, вступають в конфлікти з буржуазною владою. Ці процеси, характерні для болгарського села кінця XIX - початку XX ст., посилювалися вкрай повільними темпами індустріалізації й урбанізації, не давали можливості відтоку населення із сільськогосподарського виробництва. Значна частина природного приросту селян залишалася в селі, що в свою чергу зумовлювало зростання аграрного перенаселення, а це стримувало модернізацію сільськогосподарського виробництва.

Рятуючись від проблем, частина селян все ж йшла в міста, виїжджала на сезонні сільськогосподарські й будівельні роботи в інші райони і навіть сусідні країни. По цій же причині, але дещо згодом, постала й еміграція у віддалені країни (здебільшого в Америку). Частина селян-емігрантів, не знайшовши "щастя" за кордоном, через декілька років поверталася назад. Загалом процес розшарування селян і виділення прошарку бідняків за своїми темпами випереджав попит на постійних робітників, що формувався в промисловості.

Правлячі кола країни не робили ніяких зусиль, щоб якось полегшити важке становище трудящих мас села. В кінці 70-х - на початку 80-х рр. XIX ст. по Болгарії прокотилася перша хвиля стихійних селянських бунтів. Вона започаткувала прагнення селян не тільки протестувати проти політики заможних класів, але і бажання визволитися з-під їх впливу. Ця боротьба посилюється під час перебування при владі уряду С. Стамболова, коли становище основної маси жителів

села почало різко погіршуватись. Восени 1887 р. незадоволені економічною політикою держави тисячі селян центральних і східних округів країни піднялися на боротьбу. За наказом уряду поліція й армія жорстоко розправилися з повстанцями (сотні селян було вбито й поранено). Широко застосовувалась так звана "екзекуція", коли армійські підрозділи розташовувалися в селах і повинні були повністю утримуватись за рахунок місцевих селян. Такі заходи уряду погіршували і без того важке становище сільських жителів, переважна більшість з яких ледь-ледь була спроможна прогодувати свої сім'ї.

Падіння уряду С.Стамболова в 1894 р. з радістю було зустрінуте по всій країні. Газета "Сільський вісник" писала: "Визволення нас від цієї тиранії стало другим визволенням Болгарії". Однак, новий уряд К.Стоїлова, під шумну демагогію про політичні свободи ще більше посилив економічне гноблення селян. В інтересах великої буржуазії і заможних селян у 1895 р. був прийнятий новий закон про поземельний податок, запроваджено низку нових непрямих податків, які важким тягарем лягли на плечі бідного і середнього селянства. Загальна сума податків, що надходила від селян до скарбу перевищувала 100 млн. левів, у той час як в перші роки після Визволення вона становила 18 млн. левів. "Сільський вісник" з сарказмом констатував: "тільки коти і курі у нас не сплачують податків".

Селянські активісти в Тирновському, Варненському та ряді інших округів закликали селян об'єднатися в "Хліборобську партію" й обрати до парламенту (Народного зібрання) "людей із села", які будуть захищати їх інтереси. Особливо активно подібні заклики стали поширюватися в середовищі селян напередодні виборів у 9 Народне зібрання в 1896 р.

Між тим становище трудящих селян різко погіршилося під час аграрної і фінансової кризи, яка розпочалася в 1897 р. і тривала декілька років. Її дестабілізуючий вплив посилювався

несприятливими кліматичними умовами: протягом тривалого часу Болгарію в літній період заливали дощі, від чого селянські господарства зазнавали великих збитків. Незадоволення селян своїм становищем досягало крайніх меж.

В умовах важкого соціально-економічного і політичного гніту більшості селянства, в країні поширюється рух за створення самостійної селянської партії. Ініціативу взяла на себе нечисельна сільська інтелігенція.

Основоположною для сільської інтелігенції була ідея самовизначення селянства, передусім, як вважали одні, для захисту своїх економічних інтересів. Адже головною галуззю болгарської економіки в цей час як за кількістю зайнятого активного населення, так і за місцем у національному прибутку (58,1% в 1892 р. і 56,8% в 1911 р.), залишалося сільське господарство. Інші дотримувалися ідеї утворення організації типу сільських кооперацій, треті - селянської партії, що зможе об'єднати їх "морально й інтелектуально".

Проте, в зв'язку з тим, що основна частина виробництва сільськогосподарської продукції припадала на дрібні і середні господарства, то саме їх господарі, складаючи більшість сільського населення, визначали економічно-освітній характер майбутньої селянської партії. Крім того, низький рівень агротехніки, малоземелля, напівнату-ральність в економічному житті, як наслідок вузькості внутрішнього ринку і, отже, слабого зв'язку між містом і селом, непосильні податки - все це викликало законне відчуття протесту у радикальної частини дрібної і середньої сільської буржуазії, що була і залишалася провідною силою в справі утворення загальнонаціональної селянської організації. Активна пропаганда ідеї хліборобського об'єднання знайшла ґрунт серед переважної частини жителів болгарського села. Селянська партія виникла уособлено як від "буржуазних" політичних партій, так і від пролетарських.

Процес соціального розшарування села, що тривав, посилювався податковою заборгованістю основної маси

селян. До того ж, переважна більшість селян, перебуваючи в залежності від лихварів, зубожіла від напівфеодальних засобів пограбування. Боляче позначалася на болгарських виробниках зерна й триваюча світова економічна криза.

Уряд Д. Грекова, що прийшов до влади на початку 1899 р., вирішив поповнити казну новим податком. "Фактичним правителем країни" в цей час став політичний одноступенець Д. Грекова - В. Радославов, призначений міністром внутрішніх справ. За наказом останнього, під час виборів у Народне зібрання (весною 1899 р.), армія і поліція розганяли виборців-селян. Зловживання владою і насильства, чутки про введення в недалекому майбутньому нового натурального податку - "десятини" (1/10 частини урожаю на користь держави), що значно б посилювало податковий тягар на селянство, а в умовах деяких неврожайних років робило його становище взагалі нестерпним, викликали обурення селян в багатьох округах країни. Весною і літом 1899 р. по Болгарії прокотилася перша сильна хвиля мітингів, зібрань, петиційних заяв. Особливо масовими вони були в північних і східних округах, основних зернових районах країни, де селяни виступили не тільки проти введення "десятини", але і за відміну значної частини прямих і непрямих податків. Істотною мірою цьому сприяла та обставина, що весною 1899 р. Болгарію охопила жорстока засуха. Експорт болгарського зерна (разом із борошном і бобовими) скоротився в 1,9 рази (в порівнянні з періодом 1890-1895 рр.). Споконвічні виробники зерна втратили свої прибутки. Для дрібних і середніх селян постало питання про саме їх існування. В окремих районах країни починався голод. 5 червня 1899 р. група депутатів Народного зібрання внесла пропозицію про заміну поземельного податку десятиною, мотивуючи це необхідністю "надати допомогу" населенню, яке постраждало від засухи". Але уряд не поспішав вводити десятину в неврожайному році. Він виніс законопроект на обговорення

лише 28 листопада 1899 р., плануючи одержувати десятину протягом 6 років (1900-1905 рр.). Однак, його ініціатори і багато з тих, хто раніше підтримував їх, різко змінили свою позицію, ставши запеклими супротивниками законопроекту. Обговорення документу проходило в бурхливих умовах і було лише слабким відлунням подій, що відбувалися в країні. Численні селянські мітинги протесту охопили Болгарію. Тогочасна преса повідомляла, що "... десятина з усіма її деталями, без перебільшення схожа на війну, в якій влада - одна з воюючих сторін, а населення - інша".

Рух селян проти введення десятини прискорив процес утворення Болгарської землеробської народної спілки, яка й очолила селянський рух в масштабах всієї країни. Ініціативу скликання Установчого з'їзду селянської партії взяла на себе група сільських інтелігентів на чолі з Ц. Бакаловим-Церковським та Я. Забуновим.

28-30 грудня 1899 р. в Плевені відбувся Установчий з'їзд. На ньому були присутні майже 800 делегатів і приблизно стільки ж представників від різних політичних партій, кореспондентів газет і журналів. На порядку денному з'їзду стояли головним чином соціально-економічні питання: 1) становище землероба в країні; 2) стан землеробського кредиту і яким він повинен бути; 3) землеробське об'єднання; 4) скотарство; 5) інші галузі; 6) організація Хліборобської спілки. Через відсутність коштів з'їзд не спромігся продовжувати роботу більше двох днів і тому були розглянуті тільки перші й останні питання.

Статут землеробської спілки визначив її як економічну, просвітницьку, фахову організацію болгарських землеробів.

Т.В. Поліщук (ЧЕРКАСИ)

Євреї в соціально - економічних відносинах на Правобережній У країні в другій половині XIX - на початку XX ст.

Суспільно-політичне становище на Правобережжі, на відміну від інших регіонів України, протягом другої половини XIX ст. позначалося особливою складністю та суперечністю. В цьому стратегічному для російської імперії краї змагалися між собою польські, російські та українські впливи. Особливе місце в цьому протистоянні посідало єврейське населення.

За російським законодавством Південно-Західний край належав до так званої "смуги осілості" євреїв, тобто, до тих регіонів імперії, де їм дозволялося селитися на постійне проживання. Офіційні заборони, які до речі постійно й порушувалися, сприяли створенню неприродної ситуації, коли великі маси єврейського населення компактно зосереджувались на одній території. Матеріали першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року наглядно про це свідчать: (1)

Етнічний склад населення України 1897 р.
(в тис. чол.)

Райони	Лівобережна Україна	Правобереж на Україна	Південна Україна %	Всього %
Українці	611 -	7358-	353 -	170 -
Росіяни	101 -	413-4,31	134 -	276 11,8
Євреї	23 3,13	1194-	47 7,57	190 8,1
Решта	20 2,68	602-6,29	94 14,99	174 7,5
Всього	756 - 100	9566-	629 - 100	234 -

Як бачимо, чисельність євреїв наприкінці 19 ст. у трьох губерніях Правобережної України досягла майже 1 млн. 194 тис. чоловік, що становило 12,5% всього місцевого населення. У порівнянні з Лівобережною та Південною Україною, де відсоток єврейського елементу становив відповідно 3,13% та 7,6%, Правобережжя характеризувалося тим, що євреї становили другу після українців етнічну групу регіону.

В силу специфіки Південно-Західного краю національно-релігійні суперечності поступово втрачаючи гостроту, існували впродовж усього порефор-

менного періоду. Чисельність єврейського елементу, поряд з іншими чинниками, загострювала соціальну напругу, зумовлювала зростання міжнаціональної ворожнечі, масових заворушень, під час яких євреям відводилася традиційна роль "цапів спокути". (2)

Внаслідок дискримінаційної політики щодо єврейства, а також специфічного менталітету цієї нації, переважна більшість єврейського населення проживала в містах і містечках. В більшості з них, зокрема в повітових центрах Умані, Балті, Шполі, повністю панували єврейські громади зі своєю мовою, культурою, релігією. 90% євреїв були міщанами. Вони контролювали значну частину дрібної торгівлі й ремісничого виробництва, а також були представлені у промисловості і як підприємці, і як промислові робітники. Згідно даних статистики, на Правобережній Україні євреям належало 33 цукроварні, росіянам-25, іноземцям-10, українцям-6.(3)

Наведена статистика свідчить наскільки значною була перевага єврейського населення в цій галузі промисловості краю. Небагато хто міг позмагатися з багатством євреїв Бродських, що мали 13 цукроварень на захід від Дніпра і 8 на Лівобережжі, та барона Гінзбурга, що володів 10 цукроварнями. Бродські, Гінзбурги, Гальперіни, Гольденберги успішно конкурували з польськими та російськими цукрозаводчиками.

Перепис 1897р. виявив існування нечисленної групи євреїв, необхідної для функціонування великих землеволодінь. Ця група охоплювала 2,29% євреїв Волині, 1,94% євреїв Поділля та 1,56% євреїв Київщини, тобто, налічувала близько 20 тис. осіб, пов'язаних наполовину з польським, наполовину з російським землеволодінням. Ці люди були достатньо багатими і могли уникнути переміщень з сіл у міста. За статистичними даними можна встановити точну площу орендованих земель: 304 948 дес. на Волині, 240 108 дес. на Поділлі, 261 518 дес. на Київщині (4)

Ця малочисельна група відіграла значну роль у боротьбі за землю на Правобережній Україні, і тим самим посилювала ненависть до всього єврейського населення, наслідком чого було поширення антисемітських настроїв серед місцевого селянства. Частково ці настрої можна приписати до релігійних і культурних упереджень. Однак українська і єврейська народні культури не виявляли загалом особливої ворожості одна до одної. Антисемітизм українського селянства мав переважно соціальний характер.

Євреї були підприємцями, які платили низьку заробітну плату сезонним робітникам; торгівцями, які продавали товари за високими, часто недоступними для селян цінами; селянськими кредиторами, які брали ведикі проценти з селян і нерідко доводили їх до повного банкрутства.

Нечисельний прошарок єврейського населення мав прибуток від оренди поміщицьких маєтків чи їх частин. Указ від 23 липня 1865 р. забороняв євреям працювати управителями маєтків. Втім ці заборони, як правило, залишалися лише на папері.

Завдяки євреям на Правобережжі в другій половині XIX ст. набула поширення суборенда. Під виглядом довготривалої оренди останні утримували, зокрема в Подільській губернії, понад 20% поміщицьких земель (5). Для суборендуемого українського селянина ціна в таких випадках зростала у 2-4 рази і ставала надмірно обтяжливою. Лише після заборони посередницької діяльності євреїв (як і поляків) у багатьох селах "ополяченого" краю земля орендувалася виключно українськими селянами (6).

Меншість єврейського населення краю проживала в сільській місцевості. При цьому лише 2% євреїв більш-менш систематично займалися землеробством.

Більшість євреїв, а передовсім ті, що мешкали в селах і містечках, в умовах прискореної ринкової трансформації суспільства, займалися посередницькими операціями.

"По всьому південному заході Росії майже неможливо укласти яку-небудь угоду без залучення єврейського, як тут кажуть, "фактора". Коли треба найняти будинок, купити чи продати зерно, укласти орендний контракт, знайти слугу - завжди присутній єврейський фактор, котрий має на цьому свій зиск," - писав у 1890 р. англійський журнал (7).

Така активність євреїв викликала ненависть в українських селян, що вбачали в них чергових визискувачів. Ще точніше передала характер взаємовідносин єврейського фактору і українського селянина Г. Боргова: "Від початку упереджено налаштований проти єврея-посередника сільський мужик, піддається йому на кожному кроці, а єврей так всебічно вивчив мужика, і, впливаючи на нього різними заклинаннями, говірками, побрехеньками, завжди добивається своєї мети." (8)

Цікавий факт: навіть отримавши від держави пільги у фінансово-кредитній сфері (зокрема, відкриття в 1883 р. відділень Селянського поземельного банку) українські хлібороби регіону продовжували мати справу з тими ж євреями-лихварями, сплачуючи їм при кожній позичці 100,200 і більше відсотків річних.

Треба зазначити, що стосунки українських селян з представниками підприємливого за своєю ментальністю єврейського населення почасти були взаємовигідними. Завдяки їм хліборобський люд втягувався в ринок, знаходив додаткові заробітки, прибутки, гроші, вчився торгувати.

Традиційна неприязнь українців до більш підприємливих ("хитрих") євреїв посилювалася антисемітською політикою самодержавства, а також бездарністю деяких місцевих чиновників. Траплялися випадки, коли урядовці (мирові посередники, чини поліції), не розуміючи дійсного призначення секретних інструкцій, зачитували їх на волосних сходах і тим самим посилювали прагнення селян "бити жидів" (9). У 1881 році на Поділлі в єврейських погромах брали участь мешканці цілих сіл на чолі з старостами та соцькими (10).

Трагедія українсько-єврейських стосунків полягала в тому, що перебуваючи у більш-менш однаковому стані соціального і національного гноблення, обидва народи не могли знайти спільної мови між собою і спільно виступити проти своїх гнобителів.

Отже, чисельність євреїв на Правобережній Україні в 5 разів перевищувала чисельність євреїв на Лівобережжі та в 2,5 рази на Південній Україні.

Завдяки своїм психологічним особливостям, менталітету, традиціям євреї зосереджувались в містах і містечках. Єврейство було досить розшароване: серед нього можна виділити прошарки міщан, підприємців, орендарів. Разом з тим, більшість із них займалися посередницькою діяльністю, що зумовлювало негативне ставлення українського селянства до єврейської нації.

Внаслідок царської антисемітської політики "смуги осілости" євреї постійно зазнавали дискримінації. З іншого боку, внаслідок свого менталітету, вони мали більш високий соціальний статус, ніж українці.

1. *Общий свод империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произвед. 28 января 1897 года. -Спб., 1905. - Т. 2, табл. XIIIа.*
2. *ЦДІЛ України в Києві, ф. 301, оп.1, спр. 316, арк. 2, 4, 5; ф.318, оп. 316, спр. 74, арк. 1-5.*
3. *Кильберин М.А. Справочник по сахарной промышленности Российской империи. -К, 1912.*
4. *Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 -1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад на українську мову Зої Борисюк. — К, 1998. - С. 299..*
5. *ЦЦА України в Києві, ф. 442, оп. 537, спр. 209, арк. 6.*
6. *Указ від 27 грудня 1884 року (Обзор Волынского губернатора за 1885 год.) - Житомир, 1886. - С. 65.*
7. *Бовуа Д. Назв. праця. - С. 297.*
8. *Богрова Г. Русские евреи //Живописная Россия отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общ. ред. Л.П.Семенова. - Т.5. -Ч.1.-М.- Спб., 1897.- С. 225.*

9. *Драгоманов М.П. Евреи и поляки и Юго-Западном крае / По новым материалам для Юго-Западного края//Вестник Европы. -1875. - Кн. 7. - С. 133.*
10. *ЦДІА України в м.Києві, ф. 301, оп. 1, т. 1, спр. 349, арк. 16; спр. 316, арк. 2.*

Т.Д. Крамарчук (ЧЕРКАСИ)

Становище українських селян-переселенців у Башкири в кінці ХІХ - на початку ХХ ст.

З урахуванням особливостей формування українського населення, що нині проживає на території колишніх радянських республік (східна діаспора), його умовно поділяють на три групи:

1. Українці в смугі етнічних кордонів.
2. "Аграрні" українці.
3. Українці, які дисперсно розселені в іншо-національних масивах (1).

Українців Башкирії можна умовно віднести до другої групи, тобто "аграрних" українців, які протягом короткого історичного періоду (особливо активно наприкінці ХІХ - початку ХХ ст.) сформували компактні етнічні масиви.

Скасування кріпосного права, перехід економіки Росії на капіталістичний шлях розвитку в європейських губерніях країни зумовили інтенсивний процес обезземелення величезної маси селян. Головний потік переселенців на нові землі, в тому числі і в Башкирію, дали Полтавська, Київська, Подільська, Харківська, Катеринославська та Чернігівська губернії. Менша кількість мігрантів була з Таврійської, Херсонської, Волинської губерній, а також з Курської та Воронежської, заселених українцями (таблиця 1).

- * Таблицю складено за: 1. *Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР. — Уфа, 1991. - С.29-30* 2. *Никитин М. Основные моменты колонизации Башкирии //Хозяйство Башкирии. - 1929. -№ 6-7. - С. 83.*

Таблиця 1 Чисельність українців, які переселялися в Башкирію в другій половині XIX - на початку XX ст.

Губернії	Чисельність переселенців із даної губернії	% від загального числа
Полтавська	5046	13,35
Київська	4163	11,01
Подільська	3639	9,62
Харківська	3419	9,04
Катеринославська	1622	4,29
Чернігівська	1586	4,19
Херсонська	1032	2,73
Курська	369	0,98
Таврійська	347	0,92
Волинська	126	0,33
Воронезька	107	0,28

Допомога переселенцям з боку царського уряду була мізерною. Наприклад, за 1890-1893 рр. на кожного переселенця було витрачено лише по 26 коп. (лікування, допомога, реєстрація в переселенських конторах) (2).

Потік переселенців істотно збільшився в роки проведення столипінської аграрної реформи. Внаслідок чого українське селянське населення Башкирії (в межах Уфимської губернії) з 1887 по 1912 рр. зросло з 4996 до 56923 чол. (3).

Характеризуючи розміщення переселенців в Уфимській губернії, Х.Усманов стверджує, що значна частина переселенців осіла в тих повітах, які мали зручні для хліборобства землі і були порівняно рідко заселені. В Башкирії переселенці прагнули осісти в таких місцях, які мали звичні їм географічні умови (4).

Переважаюча більшість українських переселенців в статистичних звітах та переписах відносилась до розряду переселенців-власників. Разом з тим значна їх частина була орендаторами як державних, так і приватних земель. Переселяючись на нові землі, селяни об'єднувались в артілі та товариства на основі взаємодопомоги. Цьому сприяв і порядок придбання земель, який був установлений Селянським поземельним банком. Товариства створювались не менше як трьома домогосподарями. Членами товариства могли бути особи як чоловічої, так і жіночої статі.

Інтереси неповнолітніх виражали і захищали опікуни. Землі купляли як за готівку, так і в кредит за позиною, яка видавалась Селянським банком під проценти на виплату до 55,5 років. При цьому банк переслідував декілька цілей: скорочувались витрати на визначення оцінки ділянок і на керівництво ними; забезпечувалась реалізація всіх ділянок, які були в наявності в тому чи іншому районі; створювалась можливість в умовах кругової поруки, яка панувала в товариствах, стягувати платежі за позику (5).

Масовий потік переселенців в Башкирію зумовив різке зростання цін на землю. Так, якщо вартість десятини землі в 1895 р. в Уфимській губернії в середньому складала 13 карбованців, то в 1916 вона зросла до 60 карбованців. Однак, на Батьківщині переселенців земля була в 3-6 разів дорожчою. Ця обставина дозволила отримати значні кошти тим селянам, які мали земельні ділянки в Україні (6).

Становище основної маси переселенців ускладнювалось тим, що держава, яка захищала інтереси землевласників, вела спекуляцію землею. В 1911 р. Уфимське відділення Селянського банку купило у башкир Мур-заларської волості Златоустовського повіту більш як 100 тис. дес. землі в середньому по 15 карбованців за десятину, у поміщиків же в 1907 р. купило по 53 карбованці 80 коп., а в 1914 - вже по 89 карбованців 30 коп. за десятину (7). Селянам же продавали землю в цей період по 100 карбованців і більше за десятину.

"Настільки вигідними були тоді земельні операції в Башкирії, - пише М.Нікітін, - легко судить по тому, що банками під купівлю "казенної" землі видавались позики, які в 10 разів перевищували вартість ділянок, які були придбані. Платежі за цими позиками розкидалися на 37 років, хоча уже найближчим часом із 591676 дес, які були придбані у башкир за купчими і 851938 в натурі, тільки 121575 було продано за ціною, яка в десять разів перевищувала купівельну" (8).

В товариствах земля ділилась серед чоловіків в залежності від внесеного паю, що сприяло накопиченню в руках заможних селян великих земельних ділянок. В той же час в товариствах було немало домогосподарів, які мали менш як 5 дес. землі.

Столипінська аграрна реформа не змогла вирішити важливого питання малоземелля селян.

Тисячі переселенців, які не зуміли влаштуватися в Башкирії, повернулись в рідні місця. За 1904-1914 рр. із Уфимської губернії повернулося на Батьківщину 9251 чол. (21,3% від загального числа переселенців) (9).

Не дивлячись на всі тягарі та злидні, які були зв'язані з самим переселенням та облаштуванням на новому місці, основна маса українських селян за короткий час не тільки відносно добре влаштувалась, але і перетворилась на заможних, процвітаючих жителів даного краю. На це вплинув цілий комплекс факторів. На думку М.Род-нова, головним було те, що сільське господарство південних, південно-східних європейських та сибірських губерній Росії в кінці XIX - початку XX ст. розвивалось по так званому "американському" шляху еволюції" (10). Як і в Північній Америці, Австралії, Аргентині, тут була велика кількість дешевих родючих земель (степ та лісостеп), майже повна відсутність поміщицького землеволодіння, великий попит на хліб, інші продукти землеробства. І хоча в Росії, навіть на її "вільних" окраїнах, пережитки старого ладу в значній мірі стримували розвиток капіталізму на селі, все ж таки сучасники звернули увагу на подібність аграрної сфери вказаних регіонів та країн. Відомий вчений-аграрник А.Чаянов в 1927 р. підкреслював, що на півдні, південному сході та сході Росії "ми мали швидко еволюцію в сторону американських форм господарства" (11).

Швидкому прогресу господарств українців сприяла також і надзвичайна працьовитість переселенців, і висока культура землеробства, яка була пристосована до умов засушливого клімату. Не останню роль відіграло й

те, що українці прибули в край, де були значно нижчі ціни на ліс, худобу, сіно, інші продукти сільського господарства і, найголовніше, землю. За рахунок різниці в цінах переселенці мали невеликий початковий капітал, який помножений на енергію, заповзятливість, високу агрокультуру, і, звичайно, працю, призвів до швидкого економічного та соціального прогресу українських селян.

До початку Першої світової війни серед українського селянства Уфимської губернії сформувався міцний прошарок фермерських або протофермерських господарств, які називали кулацькими. Найбільш точні сумарні дані дає перепис 1912-1913 рр. (таблиця 2).

Таблиця 2

**Соціальна структура українського селянства
Уфимської губернії (1912-1913 рр.)**

Прошарки населення	Число господарств	%
1. Бідняки (без посіву та з посівами до 4 дес.)	1502	21,4
2. Середняки (посів від 4 до 10 дес.)	2493	35,5
3. Заможні селяни (посів більше 10 дес.)	3023	43,1
Всього:	7018	100

* Таблицю складено за:

1. *Крестьянское хозяйство Уфимской губернии: Подворная перепись 1912-1913. - Ч. II. - Уфа, 1914. Таблицы.*

За питомою вагою заможних верхів села українці в Уфимській губернії поступалися тільки німцям, естонцям та окремим групам мордві (12). Наприклад, в Белебеєвському повіті в 1917 р. українці склали 5,96% населення (38091 чол.), але серед кулаків (селян з посівом більш як 15 десятин на двор) їх нараховувалось вже 15,08% (1270 із 8422 господарств) (13).

Українці, як і всі інші, в основному займались землеробством, головним чином вирощували пшеницю. Інші галузі господарства носили підсобний характер і були покликані забезпечувати потреби власної сім'ї.

Напередодні 1917 р. в деяких волостях українці навіть перевищували по чисельності російське населення. На це також вплинув потік біженців із

прифронтових українських губерній під час Першої світової війни. Так, в 1917 р. в Трунтаївській волості Белебеєвського повіту проживало 1607 українців і 1249 росіян, в Тюрюшевській - 3690 українців та 677 росіян (14).

Аналіз матеріалів, які є в наявності, дозволяє стверджувати, що українські селяни-переселенці своєю працею, заповзятливістю активно впливали на розвиток сільського господарства регіону по шляху прогресу.

Сьогодні в Республіці Башкортостан проживає 75 тис. українців. Майже половина з них (41%) вважає українську мову рідною (15). Але поряд з цим, з 529 українських сіл, які налічувались у 1926 році, залишилось менше як 50. Разом з тим, немає зараз жодного села, яке було засновано українцями, щоб там проживали тільки українці. Сіл, де переважна частина населення складається з українців, у всій республіці налічується менш ніж 20. Якщо на початку ХХ ст. на селі жило 97% українського населення Башкирії, то сьогодні залишилось менш як 20% (16). Завдяки такому демографічному стану асиміляційні процеси набувають все більшої швидкості.

1. *Культура і побут населення України. - К, 1993. - С. 256.*
2. *Попов С.А. Из истории поселения украинцев в Чкаловской области // Великая дружба: к 300-летию воссоединения Украины с Россией. - Чкалов, 1954. - С. 79.*
3. *Очерки по истории Башкирской АССР. - Т. 1, ч. 2. - Уфа, 1959. - С. 257; Фиельструп Ф.А. Этнический состав населения Приуралья. - Л, 1926. - С. 17.*
4. *Усманов Х. Ф. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Башкирии в пореформенный период: 60-90-е годы XIX в. - М, 1981. - С. 73-74.*
5. *Центральний державний архів Республіки Башкортостан, ф. 336, оп. 1, спр. 2044, арк. 3-53.*
6. *Ковальченко И. Д., Милое Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII - начала XX в.: Опыт количественного анализа. - М., 1974. - С. 261, 263-264.*
7. *Очерки по истории Башкирской АССР. - Т.1, ч. 2. - С. 368.*
8. *Никитин М. Основные моменты колонизации*

Башкирии // Хозяйство Башкирии. — 1928. - №6-7. - С. 80-81.

9. *Бабенко В.Я. Тенденции та проблеми етнонаціонального розвитку українців Башкортостану // Украина — Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества. - Уфа, 1993. - С. 155.*
10. *Родное М.И. Социальная структура украинского крестьянства Уфимской губернии в начале XX века // Украина - Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества. - Уфа, 1993. - С. 138.*
11. *Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX века. - Куйбышев, 1990. - С. 16.*
12. *Родное М.И.. Аграрные отношения в Уфимской губернии накануне Великой Октябрьской социалистической революции 1912-1917 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. - Уфа, 1987. - С. 160-161.*
13. *Родное М.И. Социальная структура украинского крестьянства Уфимской губернии в начале XX века. - С. 140.*
14. *Там же. - С. 138.*
15. *Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. - М., 1991. - С. 34.*
16. *Бабенко В.Я. Назв. робота. - С. 157.*

І.К. Васюта (Львів)

Польська аграрна колонізація в Західній Україні (1919-1939 рр.)

Польська сільськогосподарська колонізація 20-х-30-х років ХХ ст. продовжувала традиції попередніх епох з докорінною зміною соціальних акцентів. Якщо в середні віки польські королі роздавали українську землю польським магнатам, щоб перетворити українських селян у кріпаків, то тепер на тій же землі, яка знаходилась, як загальне явище, в руках польських поміщиків - нащадків титулованих польських магнатів, полонізованої української шляхти, поселялися польські селяни, які разом з полонізованим населенням міст мали створити польську етнічну більшість у Східній Галичині і Західній Волині.

У такому напрямі здійснювалося аграрне законодавство сейму. Земельну реформу на першому етапі її проведення

визначали два правові акти: ухвала сейму про "Основи земельної реформи", прийнята 10 липня 1919р. і схвалений 15 липня 1920 р. новий закон - виконавчі правила до основ земельної реформи, яка передбачала, що аграрний лад Польщі "повинен базуватись, у першу чергу, на сильних, здорових і здатних до інтенсивного виробництва селянських господарств, заснованих на приватній власності різного типу і величини" (1). Земельна реформа оберігала також інтереси поміщиків. Нею передбачалося щорічно парцелювати державою 200 тис. га земель державних, військових, спекулянтів, занедбаних маєтків і лише в останню чергу - поміщицьких господарств.

Вирішення аграрних проблем (земельної тісноти селян і гостроти аграрного перенаселення) в корінній Польщі передбачалося здійснити шляхом планомірного насадження фермерських господарств польських осадників в українських і білоруських землях. Обидва правові акти сейму узаконювали утворення на так званих "східних кресах" (окраїнах) нових господарств польських колоністів до 45 га, залишаючи попереднім власникам площу до 400 га, тоді як в корінній Польщі ці цифри становили відповідно -151180 га.

У відповідності до чинного законодавства утворювався державний земельний фонд з відчужуваних за викуп посіlostей, що володіли землею понад встановленої норми, за винятком площ майоратів, господарств промислово-підприємницького типу, лісних масивів та деяких інших. З цього фонду держава або довірені юридичні суб'єкти, а найчастіше поміщики самі без посередників, парцелювали землю і за ринковими цінами продавали ділянки набувачам, у першу чергу, інвалідам і солдатам польської армії та іншим громадянам Польщі. А через те, що українське населення до визнання анексії його земель не мало польського громадянства, воно практично було позбавлене права на придбання землі попри нечуваного земельного голоду корінного населення. Тоді як в усій

Польській державі, включаючи і окуповані нею землі, за даними перепису 1921 р., налічувалося 64,7% пролетарських і напівпролетарських господарств площею до 5 га кожне, питома вага їх у Східній Галичині дорівнювала 80% (2). І все ж, інтереси корінних мешканців ігнорувалися, на їх рідній землі осідали польські колоністи.

На підтримку аграрної колонізації сейм ухвалив ряд законів: про утворення колонізаційного фонду, для якого уряд виділив 70 млн. марок (19 грудня 1919 р.); про тарифні пільги колоністам на залізницях (4 січня 1920 р.); про тимчасові фонди для фінансування земельної реформи (16 липня 1920 р.), на що було виділено 0,5 млрд. марок (3). Починаючи від сейму та уряду і кінчаючи повітовими властями, польська державна машина методично здійснювала колонізацію Східної Галичини польським етнічним елементом. До 30 червня 1920 р. в 30 повітах краю розпарцельовано 69 тис. га землі 143 маєтків великих землевласників, де поселено 11937 сімей польських колоністів (4). Цей процес став ще більше інтенсивним після закінчення радянсько-польської війни. До 30 вересня 1921 р. у власності польських колоністів, що прибули до 36 східно-галицьких повітів з етнічних польських земель, перейшло вже понад 160 тис. га земельних угідь, розпарцельованих між 470 фільварками (5).

Тим часом як цивільні колоністи, використовуючи низькопроцентні кредити Державного сільськогосподарського банку та інші урядові пільги, набували землю на парцеляційному ринку, на Волині і в Західній Білорусії вздовж кордону з радянськими республіками створювалися на принципово іншій фінансово-економічній основі господарства військових осадників. Для практичного здійснення військово-колонізаційної політики у північно-східних воєводствах 17 грудня 1920 р. сейм схвалив так звані "кресові закони": про перехід в державну власність землі у деяких повітах і про надання землі солдатам війська польського. За цими законами у власність держави переходили всі

колишні державні землеволодіння царської Росії, землі династії Романових і російського сільськогосподарського банку, майоратські маєтки і громадські фундації, а також землі приватних власників (в тому числі і селян), які під час минулих воєн цілими селами й волостями залишили свій рідний край. Ставши або біженцями, або депортованими, вони позбавлялися права на землю, якою володіли раніше (6).

Всього в державну власність у північно-східних воєводствах Польщі перейшло 366,7 тис. га землі, в тому числі у Волинському воєводстві - 111,7 тис. га (7). Ця площа, за винятком лісових масивів та угідь, виділених для громадського користування, призначалася для військових осадників та цивільних колоністів і в незначній кількості йшла на сусідську парцеляцію для забезпечення землею місцевих селян.

"Кресовими законами" встановлювалося, що інваліди і заслужені учасники радянсько-польської війни могли безкоштовно одержати з названого фонду до 45 га землі. Для створення фермерських господарств осадникам безкоштовно надавався будівельний матеріал, живий і мертвий інвентар. Усі інші учасники війни могли купити землю з того ж фонду фактично за безцінь. Право на безкоштовне наділення землею у східних воєводствах одержали 8732 військових осадників (8), однак, на постійне проживання до початку 1923 р. прибуло 5557 сімей, решта ж - швидко залишила осади або передала їх орендарям. Усі інші учасники війни купляли землю з того ж фонду на пільгових умовах, як на Волині, так і в Галичині.

Усіма справами самоврядування військових поселенців займався Центральний союз військових осадників, а на місцях - воєводські і повітові союзи. Для керівництва справами цивільних колоністів Галичини 20 липня 1923 р. у Львові було створено Союз осадників, який тільки за один рік своєї діяльності в південно-східних воєводствах об'єднав 10260 цивільних колоністів, які рекрутувалися, як з колишніх військовиків, так із селян

етнічних польських земель. Організації цього союзу діяли в усіх воєводських центрах Східної Галичини і в 41 повіті з гуртками на місцях (9).

Осадницька колонізація найактивніше проводилася у перші три роки після війни. Однак під натиском селянського руху в Польщі і особливо революційно-визвольної боротьби українського та білоруського селянства (з 1921 і до середини 1925 р. на "східних кресах" не згасало полум'я партизанської війни) польський уряд вимушений був невдовзі тут послабити процес насадження господарств польських колоністів і на вимогу лівих політичних сил поставити на обговорення в парламенті проект закону про парцеляцію і осадництво. Голосами усіх депутатів правочентристських партій 20 серпня 1925 р. сейм ухвалив новий аграрний закон, який для обману селян був названий законом "Про виконання земельної реформи". Він конкретизував положення двох попередніх законодавчих актів сейму в земельному питанні з більшою вигодою для поміщиків і фермерів.

За цим законом уряд обіцяв провести обов'язковий викуп частини приватновласницьких земель вже не за половину їх середньоринкової ціни, а по ціні, встановленій спеціальними державними комісіями. За поміщиками залишалась попередня вища норма землеволодіння з тією лише різницею, що у східних воєводствах вона зменшувалася з 400 до 300 га. Забезпечуючи умови для розвитку аграрного капіталізму юнкерського типу, земельна реформа одночасно передбачала й задоволення потреб фермерських господарств польських колоністів. Уряд повинен був протягом найближчих десяти років щорічно виділяти для здійснення реформи до 200 тис. га державних і приватновласницьких земель, з яких земельні управління на місцях, в міру потреби, в українських землях виділяли площу до 75 га для створення зразкових господарств колоністів. За рахунок прирізок площа осадницьких господарств могла збільшуватися до 20 га, а в східних воєводствах - до 35 га.

Законом передбачалося, що ці господарства повинні бути "життєздатними, самостійними і здатними до прибуткового виробництва" (10).

Хоча законодавством і передбачалась обов'язкова державна парцеляція частини поміщицьких маєтків, практично проводилась тільки добровільна парцеляція самими поміщиками за високими цінами, які у галицьких воєводствах зросли з 26 дол. за гектар в 1920 р. до 350 дол. у 1928 р., у Волинському - відповідно: з 17 до 140 дол. (11). За рахунок спекулятивної парцеляції та продажу гірших земель поміщики, улаштували прибуткове виробництво своїх фільварків.

До 1935 р. в Західній Україні було розпарцельовано 624 тис га землі, з яких на Східну Галичину припадало 31,5,6 тис, на Волинь - 308,4 тис. га, що становило лише 23% загальної площі великих володінь, які мали землі більше норми. Однак практично недоторканими залишалися великі латифундії, які мали понад 3 тис. га угідь. Вони становили у Станіславському воєводстві 49% площі поміщицького землеволодіння, у Волинському - 41%, у Львівському - 32% (12).

З парцеляційного обігу в 1919-1935 рр. у Східній Галичині створено 21689 самостійних господарств на площі 108244 га і, крім того, 136432 селянські двори придбали 180136 га прирізок для збільшення своїх господарств. Сусідською парцеляцією скористалися не тільки місцеві наймити, а й 8726 багатоземельних дворів з володінням 20-35 га кожен. На Волині, де земельна тіснота виступала менш гостро, ніж у Східній Галичині, середня площа одного новоствореного самостійного господарства була у два рази вища і становила 9,8 га на двір (13).

Серед отримувачів землі були як польські колоністи, так і місцеві селяни. Після введення у дію нового закону про земельну реформу польський уряд трохи відчинив їм шляхи купувати землю, не обмежуючи при цьому колонізаційного процесу. І все ж кількість переселенців-колоністів з

Польщі на "східні креси" почала зменшуватися внаслідок зростання цін на землю і заборгованості.

До кінця 1934 р. у трьох воєводствах Східної Галичини було створено 756 осадницьких поселень з 14807 господарствами, у власність яких перейшло 81936 га землі, в середньому на господарство по 5,5 га придатної площі (14). Половина польських колоністів, що прибули до Східної Галичини, поселилася на родючих землях Тернопільського воєводства. Вони розміщувались переважно компактно поблизу міст, вздовж залізниць і кордону з Радянським Союзом, де штучно створювався так званий польський етнічний бар'єр.

Насадженню польських осад в краї була підпорядкована і кредитна діяльність Державного сільськогосподарського банку. Тільки з оборотного фонду аграрної реформи 21241 осадників усіх чотирьох воєводств Західної України до початку 1935 р. одержали позик на суму 46,2 млн. зл. (15), або в середньому по 2176 зл. на господарство. На відміну від цивільних колоністів, що купували земельні ділянки по ринкових цінах, військові осадники забезпечувалися землею, інвентарем і житлом за рахунок держави. У східних воєводствах у 1933 р. налічувалося 7828 господарств військових осадників, з них 3541 - на Волині (16). В їхньому складі польські офіцери та унтер-офіцери становили 59%, емігранти з Росії та України - 9,7% (17), решта - учасники бойових дій. Кожен з них одержав у Волинському воєводстві в середньому 16 га добротної землі і 500 доларів безоплатного кредиту.

Незважаючи на великі державні затрати, польська колонізація як засіб підвищення землеробської культури селян не дала очікуваних результатів. Господарське становище багатьох колоністів, окрім військових осадників, не стало кращим, ніж раніше, а продуктивність їхніх господарств була, як правило, нижчою порівняно з однотипними групами місцевого селянства. Нестача житлових і господарських будівель, живого і мертвого реманенту,

заборгованість багатьох осадників, яка надзвичайно зросла під впливом світової економічної кризи, загострення національно-визвольної боротьби українських селян, які, за визнанням польської адміністрації, "винятково вороже ставились і ставляться до осадників" (18), - усе це спричинилося до збільшення кількості зворотних переселенців, котрі розореними поверталися до рідного краю. Майже чверть господарств польських колоністів Східної Галичини до кінця 1934 р. була скуплена 3372 українськими селянами, у власність яких перейшло понад 18,5 тис. га землі осадників (19).

Реформування земельних відносин і його складова - польська аграрна колонізація не тільки посилили політичне протистояння в українському селі, а й викликали відносно зменшення частки найбільш бідної групи парцельних господарств площею до 2 га і збільшення її у вищих групах. Згідно з переписами 1921 і 1931 років, загальна кількість селянських господарств чотирьох воєводств Західної України збільшилась з 1104711 до 1372610, у тому числі частка найчисленнішої групи господарств до 2 га зменшилась з 48,7 до 37,3%, а частка їх в усіх вищих групах, навпаки, збільшилась - відповідно: у групі 2-5 га - з 32,8 до 39,5%; 5-10 га - 14,0-18,2%; 10-50 га - 4,5-5,0% (20).

Величина підприємницького господарства у двох останніх групах приховувалася за сімейною кооперацією, що одержала велике розповсюдження в регіоні. Якщо характеризувати економічну спроможність селян за землеволодінням, то за цими даними напрошуються такі висновки: загальна кількість селянських господарств збільшилась не тільки через сімейні поділи, а й значною мірою внаслідок розвитку колонізаторського процесу, з одного боку, а з іншого - здійснення земельної реформи стало засобом часткового подолання земельного голоду селян і зміцнення в їхньому середовищі фермерства.

Правлячі кола Польщі, звісно, були неспроможні в умовах аграрної кризи закріпити ці тенденції в аграрній

еволюції. Глибока криза початку 30-х років внесла суттєві корективи в колонізаторську політику уряду, який зміщує пріоритети в її проведенні на ослаблення тягару боргів у осадників і економічне оздоровлення їх господарств, на перебудову селянського землекористування, ліквідацію черезсмужжя і сервітутів.

З середини 30-х років було цілком припинено переселення з Польщі бідних селян і заохочувалася колонізація східних земель фінансово сильними елементами, котрі користувалися відповідними пільгами при обзаведенні господарств фермерського типу. Однак, бажаючих переселитися на схід виявлялося усе менше. З 1935 і до середини 1938 р. у Східну Галичину переселилась лише 201 сім'я цивільних колоністів (21).

У Волинському та інших північно-східних воєводствах польська адміністрація була заклопотана, здебільшого, обзавадженням нових та оздоровленням існуючих господарств військових осадників. Схвалений сеймом у січні 1932 р. новий "кресовий закон" передбачав створення там додаткового запасу земель для поселення на них 600 господарств військових осадників. Закон дозволяв міністерству аграрних реформ безкоштовно наділяти землею з цього фонду тих колишніх солдатів війська польського, яким, згідно із законом від 17 грудня 1920 р., були виділені земельні ділянки, але вони з різних причин не отримали їх. Місцева адміністрація одержала право мінати військовим осадникам гірші землі на кращі й виплачувати 500 зл. компенсації на переселення. Був створений також спеціальний фонд для фінансування заходів по виконанню нового закону, розрахованого на зміцнення "польського стану посідання" на східних землях (22).

Реалізуючи приписи цього закону, польська адміністрація продовжувала насаджувати осадників. За станом на 1 квітня 1938 р. на кращих землях Волинського воєводства всього поселено 3561 військового осадника, яким нарізано 56515 га земельних угідь (23). Водночас, до початку 1936 р. уряд

конвертував іпотечну заборгованість польських колоністів по кредитах, виданих державним сільськогосподарським банком та іншими кредитними установами на купівлю землі, списавши при цьому 50% суми боргу.

Курс колонізаторської політики спадкоємців Пiлсудського став ще більш масштабним і цілеспрямованим напередодні Другої світової війни. У березні 1939 р. Рада міністрів Польщі прийняла постанову про "Зміцнення польського елементу у Східній Мало-польщі", що узаконювала на державному рівні новий курс національної політики, поклавши в її основу активізацію колонізації краю польським етнічним елементом і асиміляцію його українського населення. Досягнути жаданої мети, на думку уряду, могло тільки "міцне і свідоме своїх завдань польське суспільство", а тому було вирішено змінити національну структуру південно-східних воєводств таким чином, щоб здобути кількісну перевагу польського населення над українським (24).

Вирішенню цього завдання підпорядковувалась, у першу чергу, колонізаторська аграрна політика, якою передбачалося зберегти в недоторканості велику власність польських поміщиків і продовжити польську сільську колонізацію. Подальше реформування поземельних відносин майже повністю підпорядковувалося переселенню в українські землі колоністів з корінної Польщі, на що мало виділятися 80% парцеляційного фонду (25). Лише на Тернопільщині планувалося створити 12 тис. нових господарств колоністів, поселивши їх у важливих із стратегічної точки зору місцевостях. На їхні потреби уряд асигнував 3,6 млн. зл., а міністерство землеробства і аграрних реформ виділяло додатково на придбання ними землі та забудову ще 680 тис. зл (26). Реалізувати цю нову програму польським колонізаторам перешкодила війна, яку розв'язала проти Польщі Німеччина.

Аналіз проведення земельної реформи у міжвоєнний період дозволяє зробити загальний висновок: від по-

чатку і до кінця її реалізації в українських землях переслідувалися не тільки і не стільки потреби розвитку аграрного капіталізму, як політичні цілі, розраховані на зміцнення окупаційного режиму в Галичині і Волині шляхом переселення сюди з корінних польських земель великої кількості військових і цивільних колоністів. Про це засвідчує і підготовлений ще на початку окупації регіону директивний документ, розроблений в 1921 р. земельним відділом Львівського крайового управління. "Нові осадні, - підкреслювалося в ньому, - ми будемо засновувати тільки там, де... польські колонії, створені на цих землях, розвиватимуться й існуватимуть впродовж багатьох століть, щоб ніколи не послабили їх національні почуття. Крім того, засновуючи колонії, ми одержимо в результаті, якщо не кількісну перевагу, то, принаймні, такий великий процент польського населення в цілих групах повітів, з'єднаних територіально між собою, що незрівнянно зросте їх протидія національній масі на значних теренах краю. Одним словом, колонізація... повинна бути проведена планово і з великим передбаченням" (27).

І, справді, ця лінія постійно і з більшим чи меншим розмахом проводилась урядом та місцевими адміністраціями у практичному здійсненні аграрної політики. А ось що стосується досягнення демографічної "кількісної переваги" польських осадників в українських землях, а тим паче забезпечення їх "протидії" українському національному рухові, польським можновладцям не судилося її здобути впродовж всього двадцятирічного періоду. Планомірне насадження польських осад в регіоні яскраво виражало посилення національного гноблення українського населення і стало однією з корінних причин загострення тут міжнаціональних суперечностей і національно-визвольної боротьби.

1. Jaworski W. *Reforma rolna. Tekst ustaw i rozporz.êdzec.* - Kraków, 1926. - T. 3. - S. 29.

2. *Rocznik statystyki. 1925-1926.* / Warszawa, 1927, - S. 106, 109-111.

3. Польська колонізація Східної Галичини. - Відень, 1921. - С 9.
4. Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО), ф. 52, спр. 2856, арк. 19-20.
5. Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині. - Львів, 1922. - С. 16.
6. Dziennik Ustaw RP. - Warszawa, 1921. - Т. i. - С. 35.
7. Statystyka rolna. - Warszawa, 1924. - С. 35.
8. Ibidem. - С. 13.
9. ЦДА України у Львові, ф. 171, оп. 2, спр. 3590, арк. 1-4.
10. Dziennik Ustaw RP. - Warszawa, 1926. - Т. 1. - С. 12.
11. Державний архів Івано-Франківської області (далі-ДІФО), ф. 43, оп. 1, спр. 358, арк. 2.
12. Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до воз'єднання (1918-1939). - Львів, 1978. - С 20, 80.
13. ДАІФО, ф. 2, оп. 9, спр. 1209, арк. 9, 12, 16, 26; Statystyka rolnicza. - 1935, сгюьс 3, - С. 150.
14. ДАЛО, ф. 1, оп. 13, спр. 859, арк. 47.
15. ДАІФО, ф. 2, оп. 9, спр. 654, арк. 54-55.
16. ДАІФО, ф. 43, оп. 1, спр. 414, арк. 151.
17. Sejm Ustawodawczy RP. Sprawozdanie stenograficzne z 17.02.1932. - С. 21.
18. ДАЛО, ф. 1, оп. 13, спр. 859, арк. 54-55.
19. Там же, арк. 47-48.
20. Васюта І.К. Назв, праця. — С. 92.
21. ДАЛО, ф. 1, оп. 13, спр. 1085, арк. 14.
22. Giertych E. O program polityki kresowej. - Warszawa, 1932. - С. 131-132.
23. Заболотний І. Нескорена Волинь. - Львів, 1964. - С. 156.
24. Sowicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukrajskich. - Warszawa, 1992. - Т. 7.-5. 294.
25. Ibidem. - С. 311.
26. Ibidem. - С. 315.
27. ДАЛО, ф. 102, спр. 75, арк. 156.

А.Г. Томіленко (ЧЕРКАСИ)

**Організація пожежної справи в селах України
(1917 - 20-ті рр.)**

Революційні події в Україні, в відношенні пожежної безпеки, найбільш відчутно торкнулися сільської місцевості. Стара система організації протипожежної охорони в українських селах хоча і не повністю задовольняла потреби селян, проте давала певні гарантії відшкодування збитків погорільцям. Завдяки діяльності земських страхових товариств та надання допомоги від них сільським пожежним обозам. Поряд з цим, і спустошливість пожеж на початку ХХ століття в Україні була значно меншою ніж на кінець попереднього століття.

Неспроможність Центральної Ради організувати ефективне адміністративне управління на місцях призвело до безвладдя на селі і, як правило, погроми поміщицьких маєтків, що охопили всю Україну, нерідко закінчувалися загиблями пожеж.

З приходом до влади в Росії більшовиків, ситуація в пожежній охороні стала ще більш нестабільною. Під з'їзд Всеросійського професійного пожежного союзу, що проходив в жовтні 1918 року у Петрограді, висунув вимогу негайної націоналізації всіх приватних страхових товариств. В постанові з'їзду було вказано, що акціонерні страхові підприємства з їх капіталами є джерелом фінансування білогвардійських банд. Декретом від 1 грудня 1918 року страхова справа оголошувалася державною монополією. Численні страхові товариства, внаслідок націоналізації, припинили свою діяльність; результати цього кроку нової влади відчули на собі в першу чергу саме погорільці. Держстрах, який тільки розпочав формуватися, не поширював свою діяльність навіть на периферію країни, не кажучи вже про села.

Громадянська війна, що невпинно просувалася по Україні, призвела до повного занепаду сільських пожежних обозів. Пожежні лінійки конфіско-

увались численними ворогуючими сторонами, натомість, перетворювалися на тачанки. Водночас вилучалися коні та деякий пожежний інвентар. Більшовики розпочали призов у Червону Армію селян - членів сільських добровільних пожежних дружин, проти чого категорично виступало Всеросійське добровільне пожежне товариство. Оскільки добровольці були тією основою, на якій трималася пожежна безпека в сільській місцевості, що не мала підтримки з боку держави.

Конфлікт між Всеросійським добровільним пожежним товариством і Рад-наркомом все більше загострювався. В квітні 1919 року на ІХ з'їзді добровільного товариства його керівництво висловило думку про доцільність існування пожежної справи в державі. Ця заява була тією краплею, що переповнила чашу терпіння радянського керівництва. За висловом одного із активних організаторів радянської пожежної охорони А. Т. Картишева: "Добровільниця, в цілому, були агітаційною силою за самодержавний устрій. Тому, природно, що з організаціями з таким минулим, пролетарським органам пожежної охорони було не по дорозі" (1). В травні 1919 року рішенням колегії пожежно - страхового відділу ВРНГ діяльність добровільного пожежного товариства була припинена, а все майно передавалося професійній пожежній охороні.

На весну - літо 1919 року ситуація з протипожежною охороною населених пунктів значно загострилася. Місцеві пожежні команди повинні були перейти під керівництво губернських та волосних відділів ВРНГ. Проте такі відділи були не в усіх губерніях, не кажучи вже про волості, і не мали кредитів на утримання пожежної охорони. Команди на місцях, особливо в сільській місцевості, почали ліквідуватися, і колегія ПСВ ВРНГ санкціонував ці рішення місцевої влади. Кризове становище в керівництві пожежною справою поглиблювалося тим, що, як це не парадоксально, із п'яти членів пожежного підвідділу один лише К. М. Яічков знав цю справу. В цих важких умовах обвального наступу

спустошливих пожеж, в жовтні 1919 року керівникам радянської пожежної охорони Яічкову, Слізарову та іншим все ж таки вдалося переконати владні структури не призивати в армію служителів професійних і добровільних пожежних команд. Поширення на пожежників пільг по призову прирівнювало їх до категорії спеціалістів і робітників, що мали особливе значення для республіки.

Початок 20-х років в пожежній охороні села все ще залишався досить драматичним. Згадуючи про цей період начальник Центрального відділу пожежної охорони К. М. Яічков писав: "Всім нам пам'ятні 1921 - 1922 роки, коли пожежі обрушилися на нас зі страшною силою, знищуючи цілі міста, села і поселення; лісові та торф'яні пожежі знищили велику кількість палива і будівельного лісу, нанесли величезні збитки всьому народному господарству". Посуха 1921 - 1922 років в Україні не лише позначилася на продовольчому стані республіки, але й до крайнощів загострила ситуацію з пожежною безпекою поселень. Потрібні були кардинальні кроки, щоб зупинити вогняний вал, який невпинно прокочувався по нашим селам (2).

На законодавчому рівні в Радянській Україні вперше питання про боротьбу з пожежами на селі було відображено у постанові про сільські Ради, що дублювала Декрет ВЦВК РРФСР від 15 лютого 1920 року. Зокрема, на сільську Раду був покладений обов'язок спостерігати за станом пожежного інвентарю та техніки, вживати заходів проти пожеж і організувати їх гасіння. Відповідальність за протипожежну безпеку поселення безпосередньо несли сільські пожежні старости. 4 травня 1921 року Рада праці і оборони приймає постанову "Про заходи до збереження пожежних обозів і утримання їх у бойовій готовності". Пункт перший постанови під страхом суду забороняв використання пожежного обозу та служителів на роботах, що не відповідали їх призначенню. Другий пункт забороняв всім посадовим особам втручатися в розпорядження началь-

ників добровільних пожежних команд або пожежних старост. Разом з цією постановою воєнному відомству пропонувалося направити частину коней в розпорядження пожежної охорони. Мобілізація коней для пожежних частин була проведена і серед багатьох цивільних установ.

Поряд з вирішенням цих питань, була зроблена спроба розв'язати проблему допомоги тисячам погорільців. 25 листопада 1921 року РНК УСР декретом вводить обов'язкове окладне страхування в сільській місцевості. Згідно декрету, страхуванню підлягали всі будинки приватного володіння, що належали, як окремим особам, так і колективам (3). В середньому селянський двір оцінювався в 200 карбованців. Розмір страхових сум для окремих будівель був диференційований в залежності від матеріалу з якого побудовано споруду. Страхові внески встановлювалися в розмірі 50 коп. із 100 крб. страхової суми. Нараховані страхові оплати повинні були вноситись не пізніше 31 грудня поточного року. Для найбідніших верств населення передбачалося пільгове страхування. Близько 15% від загальної кількості застрахованих господарств повністю звільнялись від оплати страхових внесків. Не сплачені внески стягувалися адміністративним порядком з нарахуванням пені, а злісних неплатників притягували до кримінальної відповідальності.

Не дивлячись на досить суворі постанови, недодач по страховим платежам було багато. Окружні страхові контори розсилали десятки обіжників до сільрад з вимогою вжити рішучих заходів по стягненню страхових внесків. Так, з доповіді Черкаської острах-контори за 1924 - 1925 роки відомо, що на 1 вересня 1925 року надійшло платежів по окладному вогневному страхуванню лише 68,2% і окрстрах-контора не зможе зібрати 100% платежів до вказаного законом терміну (4).

На середину 20-х років становище в економічному і політичному житті республіки значно стабілізувалося. В селах розпочалося інтенсивне будів-

ництво, яке проводилося стихійно, не рахуючись з пожежною безпекою, при відсутності регулюючих будівельних норм. Зокрема, з доповіді керівника підвідділу благоустрою при відділі місцевого господарства Черкаського округу в грудні 1925 року відомо, що при видачі дозволів на будівництво садиб, "зовсім не робляться вказівки відносно відстані між будівлями", а дотримання протипожежних заходів в ході будівництва не контролюється (5).

Офіційна статистика тих років, хоча і не достатньо повно, подає вражаючу картину безпорадності людини перед вогнем в сільських поселеннях (6).

Рік	Кількість пожеж в сільській місцевості
1924	68464
1925	93475
1926	96632
1927	116228
1928	120000

Серед найбільших проблем, що стояли перед протипожежною охороною сіл, були: відсутність пільгового відпуску предметів пожежегасіння; відсутність взагалі кредитів на організацію допомоги та позик по проведенню пожежної охорони; повний занепад вогнестійкого будівництва; відсутність чіткого, детально розробленого законодавства; недостатність реального зв'язку страхової справи з пожежною; недостатньо широке поширення протипожежних знань. Все це поглиблювалося поганим станом пожежного водопостачання та шляхів сполучення.

Зокрема, засідання Черкаського окрвідділу місцевого господарства 22 грудня 1925 року, з приводу протипожежної захищеності місцевих сіл констатувало: "Становище пожежної охорони на окрузі дуже кепське, через те, що в більшості сіл пожежні обози на протязі 10 років не ремонтувалися і погнили.... округа має 164 пожежні машини (насоси - Авт.), з котрих 60% потребують негайного ремонту" (7). Таке становище в пожежній охороні села спостерігалось по всій Україні.

В 1924 році на допомогу селу знову повертаються добровольці. Постановою III Всеросійського з'їзду робітників комунального господарства, на якому була присутня і делегація від України, було дозволено організовувати добровільні пожежні дружини та товариства. Проте, не зважаючи на постанову, серед партійного керівництва ще довго точилися суперечки щодо доцільності їх існування. Членами добровільних пожежних дружин не могли бути особи, що не мали по конституції виборчих прав.

11 липня 1924 року НКВС Російської федерації затвердив Статут добровільних пожежних товариств, що був продубльований відповідним наркоматом України. Постановою РНК СРСР від 21 лютого 1925 року цим організаціям надавалось ряд пільг, серед них: безкоштовне використання службових приміщень, звільнення від промислового податку, продаж будівельного матеріалу за пільговими цінами, безкоштовне користування сінокісними угіддями.

На 1925 рік в селах Черкащини було організовано 105 пожежних дружин, але цього було явно не достатньо тому, що 3/4 населених пунктів округи все ще залишалися незахищеними. Ті, що і отримали такий захист, через брак коштів не завжди могли ефективно справитися з вогняним лихом. З господарсько-операційного плану Черкаського окрвідділу місцевого господарства на 1926 - 1927 бюджетний рік відомо, що окржним бюджетом на розвиток пожежної охорони в сільській місцевості коштів не передбачено. Тільки з 1925 року Держстрах почав відпускати різний пожежний інвентар, що дало можливість "відновити частину приладдя" в селах Черкащини. Однак, "ще біля 120 сіл зовсім не мають пожежного знаряддя" (8). Таке становище в протипожежному захисту села не могло відчутно не позначитися на існуванні самих поселень. Так, 11 травня 1925 року в результаті пожежі було знищено 95 будівель в селі Андріївці Златопільського району (9). Десятки сімей погорільців залишилися без даху над головою і навіть допомога

у вигляді пільгового надання лісоматеріалу не змогла компенсувати втрачене.

Значною проблемою залишалися підпали, яких, в більшості випадків, навіть не вдавалося виявити, через нестачу кваліфікованих фахівців. Бандитські угруповання, що діяли на Подніпров'ї, не раз свої злочинні дії прикривали "червоним півнем". Лише за серпень 1925 року бандитами були спалені хати в селах Налісень та Григорівні що на Черкащині (10). В тогочасних планах роботи адміністративних відділів виконавчих комітетів більшості округів України на першому місці стояла проблема покращення діяльності органів розшуку при розкритті злочинів, серед яких, поряд із вбивствами та грабунками, були підпали.

8 серпня 1925 року РНК УСР видав постанову про створення при окрвикон-комах комісій для боротьби з пожежами. Всю серйозність відношення до цієї проблеми засвідчував і той факт, що очолювались такі комісії головами виконкомів. По мірі успіхів нової економічної політики, яка проводилася в республіці, зростав економічний потенціал країни. Фінансова стабілізація дала можливість направити частину коштів і на розвиток пожежної охорони.

Впродовж багатьох років важливою проблемою в протипожежному захисті українських сіл залишалася проблема вогнестійкого будівництва. Органи влади на місцях неодноразово порушували клопотання перед центром про відрахування коштів на організацію майстерень по виробництву черепиці, цегли, криничних кілець та ін. І ось, нарешті, з середини 20-х років Держстрах України почав направляти певні кошти на розв'язання цього питання. В системі Наркомзему поступово відновлюються школи вогнестійкого будівництва, найбільша з яких знаходилася в Києві. Оскільки таких шкіл було недостатньо, перед регіонами постало питання відкриття майстерень по вогне-тривалому виробництву в кожному окрузі та районі. Зокрема, Х-й окружний з'їзд Рад на Черкащині, що відбувся в

травні 1926 року, постановив відкрити в окрузі чотири показові майстерні по виробництву вогнестійких матеріалів (11). Проте брак коштів в окружному бюджеті не дав можливості повністю реалізувати цю програму.

Для того, щоб розв'язати основні завдання, які стояли перед пожежною охороною села, потрібні були роки напруженої роботи та об'єднані зусилля держави і громадськості. Основними джерелами фінансування протипожежних заходів в сільській місцевості стали: самообкладення населення на потреби пожежної охорони, відрахування Держстраху, державний та місцевий бюджети. По мірі зростання професіоналізму добровільних пожежних дружин, поступово зменшувалися кількість та спустошливість пожеж. Цьому сприяли: роз'яснювальна та профілактична робота, яку проводили пожежні дружини; діяльність в сільській місцевості інституту районних пожежних інструкторів, що здійснювали організаційну роботу по попередженню пожеж; діяльність сільських Рад по озеленінню поселень та створенню пожежних водоймищ.

На початок 30-х років пожежна охорона села вийшла на новий рубіж свого розвитку і хоча попереду ще залишалось багато труднощів, ентузіазм та самовіддана праця людей вселяла надію на їх успішне подолання.

1. *Картышев А. Т. Наш взгляд на добровольцев // Пожарный. - 1924. - № 1. - С. 16.*
2. *Голубев С. Г. и др. Пожарное дело в СССР. / Под ред. Н. А. Тарасова - Агалакова. - М. : Стройиздат, 1968. - С. 112.*
3. *Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО), ф.Р- 65, оп. 1, спр. 10, арк. 198.*
4. *Там же, арк. 188.*
5. *Там же, спр. 78, арк. 160.*
6. *Голубев С. Г. и др. Указ. работа. ~ С. 124.*
7. *ДАЧО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 78, арк. 67.*
8. *Там же, спр. 102, арк. 217.*
9. *Там же, спр. 10, арк. 79.*
10. *Там же, арк. 149, 249.*
11. *Там же, спр. 102, арк. 216.*

Н.Р. Темірова (ДОНЕЦЬК)

Добродійницька діяльність поміщиків України

Поміщики, незважаючи на малочисельність, відігравали помітну роль в житті країни. Становлячи близько одного відсотка населення України, вони, як показують матеріали сільсько-господарського перепису 1917 р., володіли 12,2 млн. дес. (29,9% загального земельного фонду України) та виробляли третину сільськогосподарської продукції. Суттєвим економічним потенціалом визначалися їхні політичні позиції.

Природна еволюція поміщицьких господарств була перервана революційними подіями. Поміщики були ліквідовані як клас. Більшість маєтків було пограбовано чи зруйновано, а на їхніх власників начеплено тавро експлуататорів. Вивчення історії поміщиків, поміщицьких господарств стало безперспективним. З кінця 50-х років ХХ ст. підвищилась увага дослідників до цієї проблеми. Але з огляду на ідеологічну обмеженість радянські історики не дали об'єктивної оцінки поміщикам, їхній ролі в суспільстві. Не дивлячись на широкий спектр джерел з цієї проблеми, вивчення даного питання ускладнюється тим, що втрачена частина матеріалів загальних переписів, вотчинна документація здебільшого "пішла за димом". Сьогодні детально дослідити можна лише історію окремих маєтків, документи яких ще збереглися. Якщо господарювання, участь в громадському житті поміщиків в тій чи іншій мірі вивчалися, то на такий аспект як добродійницька діяльність увага майже зовсім не зверталась. В той час як розгляд документів (конторських книг, звітів, листування) дає підстави для висновку про те, що ця діяльність була притаманна практично всім поміщикам. Систематичного характеру вона набула в маєтках, що вели інтенсивне господарство.

На Півдні України внаслідок освоєння наданих російським урядом у ХУІІІ ст. земель склалися великі поміщицькі господарства. Вони отримували значні прибутки від хліборобства, вівчарства.

Економії потребували значної кількості робочих рук. На ринки праці Каховки, Гуляйполя та інших населених пунктів щовесни прибували сотні тисяч сезонних заробітчан. Поміщицькі господарства потребували значної кількості постійних робітників, що спонукало їхніх господарів здійснювати заходи для приваблення місцевих селян децю вищою платнею та різноманітними заходами соціальної спрямованості. Певна частина видатків припадала на різноманітні соціальні програми. Особливо поширеними вони були серед великих, заможних землевласників. Благодійництво проявлялося в наданні матеріальної допомоги медичним, освітнім, церковним, культурним закладам, а також окремим особам. Розглянемо кілька конкретних прикладів.

Поміщик Херсонської губернії А.І.Лінке регулярно робив пожертвування на користь церкви, Херсонської гімназії та лікарні. З початком Першої світової війни значні суми надавалися Спілці Червоного Хреста, було виділене приміщення для розміщення поранених.

В багатьох маєтках були школи, лікарні. Вони або споруджувалися на кошти поміщика, або належали земствам, але утримувалися землевласником. В таких земських чи церковно-приход-ських школах мали змогу одержувати освіту діти робітників економій та місцевих селян. Наприклад, на території маєтку Ак-Мечеть, що належав графині Воронцовій-Дашковій і розташовувався в Таврійській губернії, розміщувалася земська школа. Під неї було виділено будинок на території економії. Вчителька забезпечувалась окремим будинком, заробітною платою, продуктами харчування. За рахунок економії утримувалася й церковно-приходська школа. Опалення, учбове приладдя, сніданки учням, новорічна ялинка та подарунки до неї сплачувалися за рахунок маєтку. Поміщицею забезпечувалося лікування робітників і службовців: сплачувався виклик лікаря, вартість медикаментів. Хворі заробітчани з роботи звільнялися, але їм сплачувалася дорога додому. Виділялися кошти на виховання дітей службовців та пенсії колишнім

робітникам, а в разі втрати годувальника - його родині. В маєтку в 1910 р. на пенсії та допомоги пішло 1,9 тис. крб. Або 8% прибутку господарства

Витрати поміщика Ю.Попова на благодійність - земську лікарню, земські училища, утримання пенсіонерів, стипендіата, на потреби церкви - складала 11,8 тис. крб., що становило 10,4% валового прибутку господарства. Така діяльність сприяла стабілізації складу робітників. Так, в маєтку Попова "Василівка" Мелітопольського повіту Таврійської губернії з 16 постійних службовців семеро працювали з 80-х років XIX ст., тобто близько 30 років. Плинність постійних робітників в цілому була незначною, лише троє були прийняті на роботу до маєтку після 1910 року.

Наприкінці XVIII ст., на одержаній ще від Петра I землі для переселенців зі своїх воронезьких володінь, Ф.Бантиш заснував село Прелесне (Ізюмський повіт Харківської губернії). Поміщик засівав тисячу десятин озимою пшеницею, на 3 тис. дес. випасалися 10-12 тис. овець, ниця й вовна відправлялися на ринок через залізничну станцію Бантишево, що розташовувалась на Курсько-харківсько-азовській залізниці. Частину прибутків поміщик витрачав на благодійництво, яке велося в таких формах: утримання школи, спорудження церкви, надання стипендій дітям своїх робітників, матеріальна допомога працівникам. В 1790 р. в с. Прелесному побудована школа. В 1873 р. коштом поміщика споруджене нове приміщення. В 1913 р. побудоване двокласне училище зі світлими кімнатами, центральним опаленням, фізичним та біологічним кабінетами. Вже в жовтні навчання розпочалося в новому приміщенні. Училище утримувалося коштом поміщицької економії. Звідси фінансувалося й придбання канцелярського приладдя, підручників. Зарплата вчителям сплачувалася від земської управи. Це приміщення було спалене в 1943 р. На кошти поміщика Бантиша споруджена була дерев'яна церква, зруйнована 1925 р. До великих свят селянам видавалися дарунки. Дітям селян для навчання

в професійних закладах надавалися стипендій.

Як видно з документів, грошова допомога надавалася регулярно і була досить поширеною серед поміщиків. Так, із звіту Катеринославського губернського Предводителя Дворянства за триріччя з 1911 по 1913 рр. видно, що на різні благодійні витрати пішло 30,3 тис. крб. Це була допомога дитячим притулком, благодійним організаціям, громадським спілкам, місцевому музею.

Серед поміщиків були й відомі меценати. Наприклад, чернігівсько-полтавський поміщик Г. Галаган був меценатом української літератури. Він же очолив Південно-західний відділ Імператорського Російського Географічного товариства. Особливого значення мали внески поміщиків на справу національного відродження. Цим займалися, здебільшого, вихідці із старовинних українських родин: Лизогуби, Галагани та інші, а також так звані "нові поміщики" - капіталісти: Терещенки, Смирненки, інші.

Отже, добродійництво стало частиною способу життя поміщиків України. Недоцільно пояснювати це лише прагненням скоротити розміри оподаткування. Багато з них отримували освіту, пізніше цікавилися літературою, мистецтвом. Вони брали участь у різних наукових, культурно-просвітницьких товариствах, фінансували різноманітні культурні заходи, допомагали організувати освіту й медичне обслуговування для селян.

1. *Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 877, оп. 1, спр. 25, арк. 2.*
2. *Центральний державний історичний архів Росії (далі - ЦДІА Росії), ф. 919, оп. 1, спр. 987, арк. 37, 63.*
3. *Державний архів автономної республіки Крим, ф. 535, оп. 1, спр. 621, арк. 6; спр. 595, арк. 5.*
4. *ЦДІА Росії, ф. 1355, оп. 1, спр. 1947, арк. 37, 38; ф. 577, оп. 45, спр. 468, арк. 4-9, 18.*
5. *Отчет Екатеринославского губернского Предводителя Дворянства очередному губернскому дворянскому собранию 1913 г. за трехлетие с 1 января 1911 г. по 1 сентября 1913 г. - Екатеринослав, 1913. - С. 53, 55, 57.*

Д.В. Усов (ЧЕРКАСИ)

**Народні вірування як елемент традиційної
ментальності українського
селянства на
початку ХХ ст.**

В час духовного відродження проблема української ментальності особливо загострюється. Необхідно знати, хто ми є, аби будувати нову Українську державу відповідно до народних традицій, що сформувалися протягом століть.

Духовна культура українського суспільства на початку ХХ століття перебувала під впливом характерних для тих часів різноманітних факторів: надзвичайно зросла політизація суспільного життя, активізувався національно-визвольний рух, поширювався науково-технічний прогрес, зростала урбанізація. Всі ці історичні явища, що були особливо виразними на початку ХХ ст., зробили вирішальний вплив на громадський і родинний побут населення України, культурний процес, усну народну творчість, світоглядні традиції народу. Однак необхідно відмітити, що наведені риси суспільно-політичного та культурного розвитку України проявлялися передусім у житті міського населення. Духовна ж культура українського села на початку ХХ століття несла в собі чимало старовинних світоглядних традицій, які дуже повільно поступалися місцем новим науковим орієнтирам. Народні вірування, що формувалися протягом багатьох століть, продовжували займати в свідомості пересічного селянина дуже важливе місце. За словами видатного українського етнографа Федіра Вовка: "вірування тримаються дуже вперто, змінюючись протягом часу та легко вбираючи в себе нові елементи" (1).

Українські вчені наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття приділяли багато уваги дослідженню українських вірувань, систематизації та вияву їх впливу на життя населення України.

Наукові розробки цього періоду явили собою той фонд знань про народні вірування, який став джерелом для розуміння процесу розвитку духовності українського народу. Серед багатьох дослідників тієї пори можна виділити М.Сумцова, П.Чубинського, М.Маркевича, П.Іванова, Т.Рильського, І.Франка. Зокрема професор Харківського університету М.Ф.Сумцов розробив наукову типологізацію вірувань, повір'їв та обрядів українського селянства. Вона має такий вигляд; 1) вірування, пов'язані з космогонічними уявленнями; 2) демонологічні уявлення; 3) вірування, пов'язані з людьми, наділеними надприродними властивостями; 4) вірування, пов'язані з померлими; 5) повір'я про тварин; 6) повір'я та обряди, пов'язані з рослинами; 7) вірування, пов'язані з речами реального світу; 8) магічні уявлення та обряди (2). Представлена М.Сумцовим типологізація народних вірувань була результатом величезної збирацької роботи, яку здійснили українські вчені та численні збирачі-аматори. Вони створили теоретичні підвалини проблеми вірувань, створили наукову базу для дослідження цих питань,

На початку ХХ ст. селянство становило основний виробничий клас, основну масу населення України. Землеробський тип господарства, успадкований з давніх-давен, визначав характер розвитку всіх сфер життя. Тому природно, що саме селянство було носієм історичної та світоглядної пам'яті народу. Селяни мали обмежений доступ до освіти, тому вони були змушені користуватися у повсякденному житті переважно тими світоглядними знаннями, які вони нагромадили протягом багатолітньої трудової діяльності, передаючи з покоління в покоління.

Народні вірування українських селян були пов'язані з різноманітною господарською діяльністю, ґрунтувалися на багатолітніх спостереженнях - за природою, навколишнім середовищем. На підставі цих спостережень, виходячи з потреб землеробства, склався сільськогосподарський

календар, сформувалося вміння передбачати погоду, лікувати людей та домашніх тварин тощо.

Характерною особливістю вірувань українських селян було поєднання християнських релігійних уявлень з вірою у надприродні сили, одухотворення явищ природи. Важливе місце у світорозумінні та уявленнях селян посідали і продовжують посідати й до наших часів численні вірування у різні прикмети, силу чарів та замовлянь, добру та лиху годину, щасливе й нещасливе місце, легкі й тяжкі дні тощо.

Великий цикл народних повір'їв пов'язаний з обрядами, що супроводжували вирощування городніх рослин. Неабиякого значення надавалося додержанню численних оберегів та табу, приписів різноманітних християнських свят, як гарантії добробуту родини та успішного ведення господарства. Зокрема, на Благовіщення заборонялося торкатися насіння, бо не зійде; на свято Іллі не можна йти в поле, бо він спалить урожай; не можна руйнувати гнізда лелеки, бо згорить будівля та ін. (3).

Багато уваги приділялося природним стихіям, окремим етапам життя, смерті людини, різноманітним життєвим випробуванням, з якими зустрічається людина, явищам навколишнього світу тощо.

Більш давніми, позначеними дохристиянською традицією, є вірування, пов'язані з культом землі: земля свята, мати-годувальниця, її гріх бити, без потреби копати. Деякі магічні дії, що існували в українському селі, можна пояснити як жертвоприношення землі. "Відкупною жертвою" землі-матері було закопування крашанок (пасхальних яєць) та освяченого хліба на полі або покладення на місце викопаного лікувального зілля монети, шматка хліба чи грудки солі. На вірі в чудодійну, цілющу силу землі ґрунтувалися деякі народні способи лікування. Відома була в Україні найсильніша "клятва" присяга та заклинання землею: "Бодай тебе свята земля не прийняла". Нерідко землею отчого краю послуговувалися як оберегом.

У віруваннях українського селянства багато місця відводилося істотам демонічного характеру. Українська демонологія постає як сукупність уявлень народу, заснованих на вірі в духів-демонів, які шкодять або сприяють людині. Демонологічні уявлення пов'язувалися з явищами природи, господарсько-побутовим життям. Народна уява надавала демонічним істотам людської подоби, тобто наділяла їх антропоморфними рисами. Надприродні істоти, за народною уявою, поділялись на добрих та злих в образах берегинь та упирів.

Немало повір'їв пов'язано з культом предків, з вірою у зв'язок потойбічного і земного, у чарівників - осіб, наділених надзвичайними можливостями, здатних знатися з "нечистою силою", посередниками між людьми та надприродним світом. Багато уваги приділялося духам

- господарям окремих місць. У лісі господарем вважався лісовик, у воді - водяник з русалками, багато фантастичних духів населяли поля, луки, будови. З культом предків пов'язана віра у духів-господарів дома - домовиків ("дідько", "дід" та ін.). Він охороняв оселю, але й міг завдати шкоди, щоб його умилостивити, здійснювалися певні ритуальні обряди.

Окрема група вірувань пов'язана з християнськими святами. На Різдво - це ряжені, колядки, ворожіння про погоду на рік, майбутній врожай, людські долі. На святі наступаючої весни - масниці - спалювали солом'яне опудало - символ зими; на весняно-літньому святі Трійці - плели вінки, водили хороводи, прикрашали будівлі гілками; на святі Івана Купала - пускали вінки по воді, стрибали через багаття та ін.

Народні вірування українського селянства значною мірою оригінальні та своєрідні. Вони визначали соціальну поведінку людини. З одного боку, низький культурний рівень селян, злидні, безрадісна праця сприяли збереженню багатьох пережиткових звичаїв та традицій. З іншого, протягом століть народ створював і вдосконалював світоглядні норми. Одним із чинників народної ментальності

споконвічно були повага і любов до природи, вшанування її через певні ритуали та вірування, що формувало специфічне світовідчуття та світосприймання окремої особистості. Народні селянські вірування віддзеркалюють емоційну українську душу, її світобачення, що дає нам можливість осмислити становлення світоглядних традицій нашого народу, розібратися в теперішньому та знайти орієнтири на майбутнє.

1. Вовк Х. К. *Студії з української етнографії та антропології*. - К., 1995 - С 170.
2. Пономарьов А. П. *Царина народної уяви та її класичні розробки / Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. - К, 1991. - С. 21.
3. Скрипник Г. А. *Традиційні уявлення і вірування українців/ Українознавство*. -К., 1994. -С. 254.

Ю.П.Присяжнюк (ЧЕРКАСИ)

**До проблеми ролі селянства
в збереженні національної
ідентичності українців
(XIX - початок XX ст.)**

Після ліквідації козацької державності в XVIII ст. історична доля українців значною мірою залежатиме від політики Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Довготривала доба національної бездержавності (до 1917 р.) означатиме не лише принизливе колоніальне гноблення, а й чергову ймовірність втрати національної (етнічної) ідентичності. Наскільки ця загроза була реальною, вченим ще належить остаточно з'ясувати. Однак відомо, що на теренах російської України вже в першій половині XIX ст. (після польського повстання 1831 р.) цілком офіційно проголошувалося - "малоросійське плем'я - гілка російського народу" [1, 82-83].

У другій половині XIX - на початку XX ст. проблема збереження ідентичності українців з обох сторін кордону вирішувалася дещо по-різному. Піднесення національної самосвідомості "русинів" у Західній Україні контрастувало з тим морально-політичним станом, у якому перебувало автохтонне населення Наддніпрянщини. Незважаючи на збереження в народі пам'яті про славне козацьке минуле та пошвавлення патріотично спрямованої діяльності української інтелігенції, росіяни продовжували нав'язувати думку, що "малороси" - "частина їхньої власної культури" [1, 83]. Репресії царизму проти інтелігенції ("першого національного носія"), яка репрезентувала в тогочасному суспільстві як інтелектуальну, так почасти й політичну українську еліту, загальновідома. Виконати роль національного лідера, принаймні до початку XX ст., вона так і не зможе. "Зусилля поета Шевченка та українофілів, - як напише згодом Д. Бовуа, - не викличуть у малоросів очікуваного відгуку" [1, 101].

Наше завдання: окреслити історично зумовлене покликання селянства XIX -початку XX ст. - зберегти українську етнічну ідентичність. Відразу зазначимо, що ця місія мала бути, й безперечно була, істотно значущою, ніж суспільно-політична роль землеробського населення тих націй, які мали титульні держави.

Як не парадоксально на перший погляд, але загалом неспроможне до конструктивних політичних дій, "не оформлене структурно", неписьменне українське селянство зуміло відповісти на виклик часу. Першою ознакою, що свідчила про етносамотність окремість "малоросів" було їхнє ставлення до російської державності як до явища чужорідного. Про це, зокрема, говорив стійкий потяг хліборобів до традицій, які не мали нічого спільного з правлячим політичним режимом (як і з історично успадкованими на Правобережній Україні польськими порядками). У випадках судових розслідувань українець-простолодин часто автономно виходив з "наперед програних справ".

Нерідко він не довіряв і своїм виборним, знаючи, що старшини, писарі, старости, сільська поліція (соцькі, десяцькі) зв'язані присягою з ворожим йому проросійським державним апаратом. Український традиціоналізм виявлявся також під час масових заворушень, коли селянами використовувався досвід гайдамацького руху.

"Малороси" - землероби зберігали етнічний колорит, так би мовити, об'єктивно, скоріше вже самим своїм існуванням, ніж якимись цілеспрямованими громадсько-політичними діями чи, скажімо, високим рівнем національної самосвідомості. Генетичний потяг до традиційних землеробських форм господарювання перешкоджав їм, з одного боку, піднятися до власного державного життя, з іншого - унеможлилював зусилля колонізаторського режиму досягти "органічної єдності" двох народів. Сила українського (читай селянського) традиціоналізму в даному випадку була переконливішою за імперські потуги Російської держави.

Окреслена своєрідність суспільно-політичної ролі українських хліборобів у досліджуваний період вряди-годи привертала до себе погляди тогочасної громадськості. Так, в умовах певної лібералізації абсолютистських порядків (60-70 рр. XIX ст.) "вишукане" дворянство, а з ним і "святе" духовництво та освічена інтелігенція України звернули увагу на "інфантильність і безвідповідальність" "мовчазної сільської більшості". Остання як би несподівано здивувала, вразила всіх своєю господарською патріархальністю, соціально-політичною та культурною дикістю. Щоправда окремі борці за народні інтереси продовжували захоплюватися селянським бунтарським духом, а частина громадських діячів - "довершеністю" общинного (громадського) устрою. Проте "провина" українських хліборобів полягала лише в тому, що вони й у пореформений період з його епохальними змінами залишалися здебільшого самими собою.

Змагаючись за землю, обожнюючи її в своїх мріях та виробивши на цій основі відповідні пріоритети в психології власного світобачення, селяни зберігали в такий спосіб етнічний колорит, саму українську національну окремішність. Спостережливий Д.Бовуа небезпідставно зазначав, що ненависть "малоросів" до землевласників "взагалі була набагато сильнішою, ніж ненависть до поляків" [1,129].

Якщо боротьбу російського селянина за землю протягом XIX - початку XX ст. можна розглядати як боротьбу виключно соціальну, то аналогічні дії українського хлібороба несли в собі ще й національний зміст. Законне чи незаконне позбавлення ґрунтів "малоросів", скажімо в регіонах, місцевостях компактного проживання іноземців (росіян, поляків, євреїв, чехів тощо), означало не тільки економічний занепад автохтонного населення, титульного етносу, а й духовну деморалізацію, цілковиту національну люмпенізацію українства. Адже саме в цей історичний період "збуджена (під впливом розповідей очевидців - Ю, П.) уява тисяч українських селян Київської, Подільської, Полтавської губерній про чудові, "обітовані" землі довкола річки Уссурі, в долині річки Амуру ... була найпереконливішим аргументом, щоб залишити Батьківщину й податися до Сибіру" [1, 122].

Так, саме своєрідний землеробський менталітет, імперативом якого була настійна й віковична душевна потреба - вільна праця на вільній землі, зумовлював існування специфічного селянського патріотизму. Любов національно свідомих українців до України, Батьківщини, рідного краю в ментально-світоглядній системі пересічного хлібороба асоціювалася з любов'ю до землі майже в прямому розумінні. Це почасти позначалося й на творчості тогочасної патріотично налаштованої інтелігенції. Т.Шевченко, йдучи назустріч прагненням трударів-земляків ліквідувати "слід панський на Україні", так описав селянський ідеал політичного життя:

*І на Україні добро
Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, милується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих*

І люде веселі. ... [2, 396] Отже, специфічний селянський патріотизм виявлявся в прагненні українських хліборобів рішуче й безкомпромісно відстоювати не національну ідею як таку, а власний (безперечно також ідеалізований у мріях та уявленнях) спосіб життєдіяльності, його складові: землю, право вільно на ній працювати, індивідуально-сімейну господарську автономію. Суб'єктивно неспроможний осмислити й реалізувати національно-державну справу, пересічний селянин в силу особливої природи своєї ментальності об'єктивно залишався основним носієм українського традиціоналізму. Дещо розчарований такою обставиною, Б. Грінченко наприкінці XIX ст. писав: "З досвітку й до смерку працює (селянин - Ю. П.) за шматок хліба. Така людина буде байдужа до всяких національних справ, до всякого патріотизму, окрім того патріотизму, що велить обороняти свою хату, одягу, їжу, як їх видимо хто однімає" [3, 108].

Ще одним визначальним чинником збереження в XIX - на початку XX ст. етнічної тотожності українців була їхня мова. І якщо нечисленна національно свідомо інтелігенція, наражаючись щораз на репресії царизму, прагнула витворити з народної мови літературну, то селянство "відзначилося" її практичним використанням. Відтак роль хліборобської людності в забезпеченні етнічної ідентичності українців — побутування на селі "малоросійського наріччя", яким час від часу змушені були спілкуватися й далеко не толерантні в цьому питанні представники місцевого російського, польського, єврейського населення.

Українські селяни, залишаючись в масі своїй неграмотними, офіційної російської мови ґрунтовно не вивчали. Адже протилежне означало не що інше, як забезпечення високого рівня освіченості на селі, що в свою чергу викликало б у хліборобів думки про роль, значущість рідної мови. "Всеросійський патріот, - писав у 1861 р. сільський учитель М. Словачевський, - страждає хохлофобією, йому мариться сепаратизм, козаччина, що зрештою і загороджує дорогу до освіти землеробському класу" [4, 33]. Той незначний відсоток хліборобської людності, який, отримавши початкову освіту російською мовою, "вибивався в люди", втрачав зв'язок не тільки зі своїм соціальним, а й національним корінням.

Стосовно української мови, як національного символу. то в селянському середовищі XIX ст. загалом панували аполітичність, лояльність, байдужість. Проте окреслена апатія селянського загалу до мови предків - це скоріше поверховий зріз проблеми. Для ілюстрації реальної ролі українських хліборобів у забезпеченні мовного аспекту етнічної ідентичності наведемо епізод із сільського життя, описаний в четвертому номері "Вестника Юго-Западной и Западной России" за 1863 р. С. Гогоцьким. Тримаючи в руках циркуляр, викладений почергово російською та українською мовами, до одного з поміщиків Київського повіту прийшов місцевий волосний старшина. На запитання дідича, навіщо в документі "таке подвоєння", він відповів: "А хто його знає! Хто не зрозуміє однієї, той не зрозуміє й іншої!". Для нас важливі не тільки слова селянина, а й політично упереджене резюме С. Гогоцького ("Ось відповідь простої людини, не знайомої ні з якими задніми думками") [5, 97-98], адже волосний старшина - українець-хлібороб, чие ім'я залишилося для історії невідомим, виявив апатичність не лише до статусу української, а й байдужість до російської, державної на той час. мови. При цьому в повсякденному спілкуванні він, як і абсолютна більшість

представників "малоросійської народності", залишився україномовним [6, 39]. Отже, позбавлене національних поведирів, українське селянство покликане було самим своїм існуванням, традиційним, "вічним" способом життєдіяльності репрезентувати впродовж XIX - початку XX ст. етнічну ідентичність, на підсвідомому психологічному рівні нести в собі паростки майбутнього національного відродження.

1. Бовуа Д. *Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Перекл. З. Борисюк. - К, 1998. - 334 с*
2. Шевченко Т. *Кобзарь. - К, 1987. - 606 с.*
3. Грінченко Б. - Драгоманов М. *Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 - поч. 20 ст. - Вип. I. - К, 1994. - 343 с*
4. Словачевский М. *По поводу статьи из Заднепровской Украины, помещенной в 52 № дня 1863 г. // Вестник Юго-Западной и Западной России. - 1864. — Кн. 4.*
5. Гогоцкий С, *На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России // Вестник Юго-Западной и Западной России. - 1863. - Кн. 4.*
6. ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. I, спр. 205.

І.В. Рудакова (ЧЕРКАСИ)

**Ідейна криза православ'я
як один із чинників становлення
поліконфесійності в українському селі
(сер. XIX-поч. XX ст.)**

Релігія - є складовою частиною духовного життя суспільства, що розвивається разом з ним і впливає на людську свідомість. Суспільно-історична природа релігії - це її соціальні зв'язки з економікою, політикою та духовними структурами суспільства, що в комплексі формують особистість віруючого в конкретних історичних умовах.

Визначаючи релігію, релігійний світогляд, явища суспільні, необхідне звернутися до історичних витоків, соціальних носіїв, адже, як влучне зазначив А.Д.Сухов, "ступінь релігійності на певному етапі суспільного розвитку залежить не тільки від сучасних умов, а й від історичного минулого." (1).

Протягом останнього десятиліття в українському суспільстві спостерігається підвищений інтерес до діяльності церкви, релігійних громад та об'єднань. Це пов'язано з демократизацією громадсько-політичного життя, із змінами у відношенні держави до церкви і релігії. Однак відсутність фундаментальних праць з проблем історії вітчизняної релігійно-духовної культури зумовлює існування дещо викривленого розуміння й трактування її сутності. Відтак, сьогодні є потреба повернутися до аналізу релігійно духовної минувшини українського народу. Зокрема, до питання релігійності українського селянства, верстви, що є основним носієм духовних традицій суспільства. Науковці більше звертаються до історії церкви, а проблеми взаємовідносин церкви і селян, стану релігійної свідомості сільської людності залишаються малодослід-женими.

Помітним етапом в історії розвитку релігійної свідомості українського селянства був період другої половини XIX - початок XX ст. (за М.С.Грушев-ським - період "релігійних шукань в українських масах"). Саме в середовищі українських хліборобів відбувся пошук нових релігійних "відтінків" християнства, які знайшли свій вияв у відході від офіційного православ'я і поширенні релігійних течій та сект.

Український селянин середини XIX ст. відзначався специфічним релігійним світоглядом, адже його вже не вдовольняла офіційна церква, він бажав реалізувати свої релігійні шукання за її межами. Дана ситуація була пов'язана з соціальним становищем селянина в суспільстві, з своєрідними взаємовідносинами з православною церквою та духовенством.

Ще в кінці XVII ст. православна церква в Україні втратила свою автономію і перейшла у підпорядкування московського патріархату. Усіх вищих церковних сановників почав призначати державний департамент у справах церкви - Святійший Синод, а насправді - царський уряд. Митрополитові Київському та Галицькому належало в Синоді третє місце. Хто саме був митрополитом не дуже цікавило Україну, бо він не був обранцем народу, а урядовцем "духовного відомства".

Зміни стосувалися не лише вищого складу церкви, а й середнього і нижчого духовенства. Було скасовано право сільських громад вибирати собі духівника. Характеризуючи ці зміни Н.Полонська-Василенко зазначала: "Призначення консисторіями священників, замість обрання їх селянами, вносило розкол та охолодження між духовенством і громадами. До призначених священників громади ставились як до чужих, та й самим священникам тяжко було ввійти в життя своїх парафіян". Таким чином, міцний зв'язок, який існував довгий час між кліром та приходом, все більше слабшав.

На парафії стали приходити люди більш освічені, але до сільської общини зовсім байдужі, які не дуже розуміли потреби місцевого населення. Пройшовши змосковщену школу, кандидати на священство, навіть ті, які вийшли з українського села, відривались від народної мови, дивились на неї та на українську стихію згорда, легковажаючи народний обряд і культуру.

Селяни перестали бачити в місцевому священнику свого "батюшку", який по можливості захищав їх від панського свавілля чи вислуховував їх скарги на поміщика. Духівник перетворився в їх очах на представника державної адміністрації. Адже на представників церкви були покладені обов'язки розв'язувати конфлікти між селянами та поміщиками, тлумачити царські укази. Це викликало недовіру сільського населення до кліру, підривало авторитет православної церкви в очах селян.

Українська мова була практично виключена з проповідей. Більша частина священників була зрусифікована, що вело до поглиблення протиріч в стосунках з парафіянами.

Представники православної церкви спілкувались в основному з дрібними панками, поліційними урядовцями, крамарями, а до сільської громади у них були тільки домагання оплат, бажання якнайбільше взяти з церкви і приходу. Ці бажання все зростали і ставали обтяжливішими для селян у міру того, як зростали матеріальні потреби цієї духовної верстви. Селянство все гостріше відчувало в цій верстві "елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту".

Селяни вороже сприймали обов'язок працювати на церкву, оскільки спосіб життя духовенства вони вважали нетрудовим. В 50 рр. XIX ст. мали місце стихійні виступи селян проти кріпосницьких утисків їх духовенства. На жаль, фрагментарність джерел не дає змоги розкрити реальні масштаби цих соціальних рухів. Поміщики намагались приховати від поліції конфлікти між причетниками і громадою, щоб не накликати на себе звинувачення у підбурюванні підданих проти православного духовенства. Причетники тим паче не були зацікавлені у розголосі своїх сутічок із селянами. Проте навіть наявні джерела не залишають сумніву, що до соціального миру між церковними селянами і духовенством було ще далеко. Селяни повністю чи частково відмовлялися виконувати панщинні роботи, домагалися переходу в розряд державних, не хотіли більше сплачувати запроваджені церквою традиційні податки зерном і грошима.

Про втрату авторитету церквою свідчить той факт, що у вихідні дні сільський люд, замість того, щоб йти до церкви, працює у власному господарстві. Тобто, церковні традиції в свідомості селян поступаються місцем нагальним потребам життя. Селяни з часом все рідше відвідують церкву, ігноруючи релігійні обов'язки. Не дивлячись на негативне ставлення православної церкви до зловживання

спиртним, значна частина чоловічого населення села замість проповіді та служби, відвідувала шинок. Духовенство неодноразово подавало скарги на цю категорію селян у відповідні інстанції, мало не силоміць заганяло їх до церкви, однак це аж ніяк не додавало йому авторитету. Православна церква все більше втрачала свої позиції в середовищі українського селянства.

Починаючи з 80 рр. XIX ст. констатація кризи православ'я навіть в релігійно-церковній літературі стала звичним явищем. "З цього часу - зазначав церковний історик Тітлінов Б.В. - стала народжуватись криза релігійної свідомості, що пішла різними шляхами..."

Отже, головними моментами, що вели до ускладнень стосунків між селянами та представниками офіційної церкви були: політизація церкви, її прислужництво російському царатові, участь у репресивних заходах, криза церковного життя, катастрофічне зниження рівня релігійної пропаганди та місіонерської діяльності, формалізація культу, бюрократизація ієрархії, занепад релігійної освіти, зменшення кількості кліриків з місцевого населення, перехід на російську мову у богослужінні, поступове відсторонення священництва від потреб народного життя, його небажання сприймати зміни в настроях віруючих.

Ці фактори зумовлювали поступове розчарування частини освіченого і "думаючого" селянства в православ'ї і підштовхувало його на пошуки нових релігійних напрямків для задоволення власних духовних потреб.

До реформи 1861р. селяни приховували своє відношення до різноманітних релігійних течій та сект, оскільки більшість з них, залишаючись у кріпацтві, не мали змоги ставати у відкриту опозицію до церкви, адже проповідь будь-якого антиправославного вчення вважалась злочином. Однак, після реформи 1861р. "стримуваний кріпосним правом народ, відчувши свободу, з жадобою шукав задоволення своїх інтересів. Він усвідомив себе як особистість, відчув радість духовного

життя... Це був поворотний пункт у духовному житті народу".

Отже, пореформений період був одним з основних етапів в становленні релігійності українського селянства. Саме в середині XIX ст. було закладено підґрунтя для розвитку принципу світоглядного та релігійного плюралізму, що виявився в зародженні та діяльності релігійних течій та сект, таких як штундизм, баптизм, євангельське християнство, п'ятидесятництво, єговизм та інші. Поліконфесійність стала характерною рисою українського села кінця XIX - початку XX ст.

1. Сухов А.Д. *Релігія в історії общества*. - М. 1979. - С. 3.
2. Полонська-Василенко Я. *Історія України: у 2 т. т. 2. Від середини XII ст. до 1923р.* - К.: Либідь, 1992. - С 360.
3. Там же. С 362.
4. Грушевський М.С. *З історії релігійної думки в Україні / Духовна Україна*. - К, 1994. - С. 113.
5. Там же.
6. Крижанівський О.П., Плохій С.М. *Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібн.: у 3-х книгах. К 3. Кінець XI - середина XIX ст.* - А', 1994. С 238.
7. Красников Н.П. *Православная етика: прошлое и настоящее*. - М., 1981. - С. 21.
8. Любащенко В.І. *Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій*. - Львів, 1995. - С 226.

І.В. Захарова (ЧЕРКАСИ)

**Про використання народної школи в
справі розповсюдження
сільськогосподарських знань в Україні
(початок XX ст.)**

Одною з важливих причин, що стримували розвиток сільського господарства, визнавалася цілковита відсутність у величезної більшості селян наукових знань, необхідних для ведення раціонального сільського господарства. Багато в чому застарілі традиційні способи ведення сільського господарства починали поступатися місцем новим удосконаленим прийомам

сільськогосподарської агрокультури. В системі заходів по сприянню селянському населенню в нелегкому для нього переході до нових, більш досконалих систем господарювання, помітне місце займало розповсюдження на селі різноманітних сільськогосподарських знань.

Найкращим шляхом розповсюдження сільськогосподарських знань серед населення визнавався шкільний, тому саме в цей період почало порушуватися питання про використання з цією метою народної школи. Але охопити навчанням в сільськогосподарських школах все підрастаюче селянське населення було нездійсненою мрією: такі школи були недоступними більшості населення. Вони дорого обходилися державі і тому, незважаючи на самовіддану діяльність земств та досить активне сприяння уряду, їх кількість була все ж досить обмеженою. Організовані протягом 1906-1912 рр. чисельні сільськогосподарські курси і читання також не могли задовольнити потреби у сільськогосподарських знаннях. За таких умов використання сільської народної школи для розповсюдження агрокультурних знань було справою у вищій мірі важливою.

Міністерство народної освіти, погоджуючись з тим, що з існуючої народної школи діти виходять непристосованими до життя, яке вимагало практичних знань і вмінь, як у галузі землеробства, так і в різних технічних і промислових виробництвах, запропонувало заповнити цю прогалину за допомогою часткових змін у курсі народної школи. Малося на увазі дещо наблизити знання, що давалися дітям з природознавства, до умов життя сільського населення. Це пропонувалося зробити у формі читання різноманітних статей сільськогосподарського змісту, які б були зрозумілі дітям. Корисним засобом для подання учням початкових шкіл основ сільськогосподарської освіти визнавалися також зразкові господарства при школах, що влаштовувалися підготовленими до цієї справи народними вчителями.

Однак, дати серйозну практичну підготовку селянським дітям могла б, на думку міністерства, тільки професійна освіта вже по закінченні початкової школи. З цією метою при початкових школах та інших навчальних закладах, або окремо від них, проектувалися особливі, виходячи з місцевих потреб, спеціальні майстерні, відділення, класи, навіть цілі школи. Так, при існуючому училищі в с Пруси (Чигиринський повіт) в 1906 р. були створені сільськогосподарські класи, які мали на меті випускати освічених землеробів, отримавших знання з садівництва та городництва. Для практичних занять при класах діяло господарство, плодовий розсадник, сад та город. Навчання було безкоштовним. В 1911 р. при існуючому Уманському середньому училищі садівництва і землеробства відкрилися 10-місячні сільськогосподарські курси. Цим курсам надавалося велике значення в **житті** селян, особливо хуторян та відрубників. Губернська землеустрійна комісія вирішила утримувати курсистів на "державний кошт".

На нараді при Головному управлінні землеустрою та землеробства, яке відбулося в березні 1914 р., одноставно було визнано, що сільська школа повинна наблизитись до потреб та запитів сільського населення. Однак, більшість членів наради висловилося проти обов'язкового введення в початкову школу курсу сільського господарства, як окремого предмету з причини малого віку дітей і невідповідності вчительського персоналу у галузі сільського господарства. Кращим "введенням" в курс сільського господарства було визнано уміле викладання в сільських школах природознавства, яке повинно було стати основою для подальшого вивчення сільського господарства.

Таким чином, обмежуючи завдання початкової школи в справі сільського господарства тільки загальною підготовкою учнів до засвоєння сільськогосподарських знань, нарада ухвалила положення про створення для юнаків, що закінчили народну школу і були у віці 14-18 років особливих "сільських

додаткових шкіл" в завдання яких входило б "повідомлення точних сільськогосподарських знань". Однак нарада не виключала можливості за окремих, сприятливих умов, вводити в народній школі вивчення спеціальних сільськогосподарських дисциплін, але не на шкоду основним загальноосвітнім завданням школи.

Для цього необхідно було піклуватися про сільськогосподарську підготовку народних вчителів: влаштовувати для них курси, доповнювати програми вищих педагогічних навчальних закладів матеріалом сільськогосподарського характеру; влаштовувати при цих закладах зразкові господарства, сади, городи, пасіки; постачати вчителів посібниками з сільського господарства; матеріально зацікавити сільських вчителів у веденні шкільних господарств шляхом виплат за це додаткової винагороди.

У підготовці вчителів повинен був взяти участь агрономічний персонал земств, який виступав у ролі організатора курсів, постійних радників у справі викладання сільського господарства у початкових школах і розвитку шкільних господарств.

Рада Міністрів дозволила надавати для цього пільгові кредити для покриття витрат загальноосвітніх навчальних закладів у справі розповсюдження сільськогосподарських знань, по кошторисах Міністерства народної освіти, Головного управління землеустрою та землеробства.

Можна твердити, що на загальноосвітню народну школу покладалася тільки загальна підготовка учнів до сприйняття сільськогосподарських

знань шляхом пристосування всього навчального матеріалу і прийомів кавчання до оточуючого школу селянсько-сільськогосподарського середовища і виховання у дітей любові до селянської праці.

Таким чином, в період з 1906 р. і до Лютневої революції 1917 р. система сільськогосподарської освіти в Україні мала два рівні: перший - це загальна підготовка учнів до сприйняття сільськогосподарських знань за допомогою викладання природознавчих дисциплін в загальноосвітніх початкових школах; другий - це система спеціальних сільськогосподарських закладів, які готували фахівців в різних галузях сільського господарства: спеціальні курси, професійні класи, відділення, училища і, нарешті, сільськогосподарські інститути. Система спеціальної сільськогосподарської освіти того часу давала змогу підготувати кваліфікованого спеціаліста, культурного і освіченого сільськогосподарського виробника.

-
1. *Народна школа і сільське господарство*// Вісник школи. - 1915. - 21 лютого. - 160 с
 2. *Рудольф Н. Значення початкової ШКОЛУ в розповсюдженні доступної промислової освіти* // Журнал Міністерства народної освіти -1905. - №9 9-10. - С 33-57.
 3. *Просвіта. Звід праць місцевих комітетів з потреб сільськогосподарської промисловості по 49 губерніях Європейської Роси.* - СПб., 1904. - 212с.
 4. *Народна школа за відгуками населення Олександрійського повіту Херсонської губернії.* - Олександрія., 1910, 87 с
 5. ДАЧО, ф. III, оп. 1, спр. 8, арк. 3-5, 19.
 6. ДАЧО, ф. 18, оп. 1, спр. 543, арк. 23.

Р.Д. Лях, Г.М. Панчук (ДОНЕЦЬК)

Сільське населення Донецької області в 1959-1989 рр.

Сільське населення традиційно, згідно переписів - становить селянство. З розвитком промисловості, транспорту, торгівлі, зростала частина жителів спеціальних поселень - міст, селищ. Процес урбанізації на Донбасі почався з II-ї пол. XIX ст. Простежимо за цим процесом в Донецькій області за період між переписами населення 1959-1989 рр. Згадаємо, що за той час загальна чисельність населення області зросла до 5339,0 тис. чол. Сільське населення області в 1959 році складало 606,8 тис, а в 1989 р. - 513,9 тис. чол., тобто чисельність сільського населення за 30 років скоротилась на 92,9 тис. чол. Відомо, що кількість населення змінюється внаслідок механічного та природного рухів. Донбас - промислово розвинутий регіон. В 50-ті роки тут велась відбудова і будівництво нових промислових підприємств. Це вплинуло на внутрішню міграцію (село-місто). У цей період посилювався процес перерозподілу населення між сільськими і міськими жителями як в Донецькій області, так і в цілому в Україні. Швидкими темпами збільшувалась чисельність міського населення і зменшувалась кількість сільського. Це обумовило великий розмах урбанізаційних процесів в області.

Варто відзначити, що скорочення сільського населення почалось ще в роки колективізації, коли по селу було завдано хижацький, руйнівний удар. Сотні тисяч сільських жителів були насильно виселені з сіл чи самі пішли, рятуючись від репресій. Безперечною була дія загального закону для всіх країн, які стають на шлях індустріалізації - скорочення чисельності сільського населення. Власне в Україні цей процес навіть гальмувався закріпленням на селі необхідної, в умовах агротехнічного застою, але зайвої за умов технічного прогресу, кількості працівників. За продуктивністю праці Україна серед інших держав Європи

посідала одне з останніх місць. Крім того, значною була чисельність управлінського апарату. Насильницькі перетворення на селі не тільки підірвали його продуктивні сили, а й завдали удару по сільськогосподарському виробництву і підірвали вікові устої села. З нього було вилучено найбільш працездатну частину жителів: їх або вивозили, по суті нищили, або вони самі залишали село, перебираючись на шахти, будівництво. В селах залишалась слабша частина, менше здатна до виробництва. Колективізація відірвала селян від землі, господарювання. Замість працюючого, люблячого землю сільського господаря на селі сформувалась нова група безініціативних, схильних до крадіжок, пияцтва, не зацікавлених у наслідках своєї праці людей, названих колгоспниками. Вони були прикріплені до колгоспів. Оскільки в колгоспах не існувало системи оплати праці, добробут був низьким. Молодь (зокрема після завершення служби в армії) залишала село, перебиралась до міста на будівництва, підприємства. Внаслідок цього деякі села зовсім припиняли своє існування, або в них залишалися люди похилого віку, немічні, хворі. Якщо за переписом 1959 року в селах області жителів віком 20-29 років було 109 тис, а 60-69 років - 41,4 тис. чол. то 1970 року вже, відповідно 62,4 тис. і 59,5 тис. тобто, всього за 11 років відбулося значне постаріння, що, зрозуміло, негативно відбувалося на демографічних процесах, на стані трудових ресурсів села. Старі люди не в змозі були високопродуктивно працювати на фермах, полях, садах, хіба що вони обробляли свої садиби.

Культурно-освітній рівень на селі був низьким, адже об'єктивна потреба в інтелектуальному зрості зникла. Про все дбав один голова, а решта мала безвідмовно виконувати його вказівки, не орієнтуючись на свою ініціативу. Наслідком стало те, що освітній рівень сільських жителів був низьким. Так, за переписом 1979 року в Донецькій області серед українців, які становили 72,8% сільського населення, 32,3% мали початкову освіту, 25,8% неповну серед-

ню освіти, а 21 % - середню освіту і тільки 2% - вищу (у містах - 36%). Тобто, сільські жителі були приречені на освітню відсталість. В 60-70-ті рр. основним джерелом підготовки фахівців для сільського господарства були ВУЗи і технікуми. Випуск молодих фахівців постійно збільшувався. Це дозволяло покращити забезпечення сільського господарства фахівцями. Разом з тим в підборі і роботі з кадрами мали місце недоліки: сільськогосподарську спеціальність отримували люди, далекі від селянської праці. Молодь йшла в сільськогосподарські інститути, але, закінчивши їх, працювати в село не поспішала. Осідала в райкомах, обкомах комсомолу, партії, в управліннях сільським господарством та інших установах. Взагалі, була велика плінність з села. Молоді фахівці не знаходили свого місця в селі і, відпрацювавши 1-2 роки, йшли із колгоспів на іншу роботу. Цьому явищу сприяли такі фактори, як низька оплата праці, нестача житла, дитячих закладів. В багатьох селах школи зовсім були відсутні, і дітей відвозили до найближчих сіл чи міст. Давалася в знаки відсутність комунально-побутових умов, ненормований робочий день, не обладнаність праці. Однією з важливих причин є адміністрування в відносинах з кадрами, відлучення їх від рішення питань. Це гальмувало ініціативність спеціалістів, підривало їх авторитет перед колгоспниками.

В кінці 80-тих років намітились деякі зміни. З'явилась тенденція повернення людей в село. Виникає нова категорія селян - фермер. Спостерігались випадки, коли мешканці міст купували собі садибу в селі і переїжджали на постійне проживання. Тут має місце і негативний фактор. Ті люди, які колись від'їжджали на заробітки в північні райони, там відпрацювали, вийшли на пенсію. Вони повертаються на Батьківщину, в селах купують садиби, влаштовують з них дачні ділянки. Зрозуміло, що від виснажених на "чужій роботі" заробітчан особливого виробничого ефекту чекати марно.

На чисельність населення впливало утворення з окремих сіл селищ міського типу. Це також відбилося на чисельності сільського населення. Деякі колгоспи були перетворені в радгоспи, і колгоспники стали називатися робітниками. Серед 569 тисяч чоловік сільського населення області в 1979 році робітники (з сім'ями) склали 47,3%, службовці - 10%, колгоспники - 42,7%. Крім того, 70 тисяч колгоспників рахуються в складі міського населення.

Постійно знижувалась кількість працівників, зайнятих фізичною працею. Внаслідок технологізації сільськогосподарського виробництва відбуваються зміни в професійних групах села. Збільшується чисельність механізаторів. Серед селян у 1980 р. механізатори склали 40%. Покращувались умови роботи на фермах. Споруджувались спеціальні комплекси для утримання худоби. Внаслідок цього збільшувалась кількість молодих працівників ферм. Покращувались культурно-побутові умови. У 1959-1989 рр. спостерігалось тенденція збільшення жінок в сільському господарстві. В цілому, в 1989 році в сільському господарстві області було зайнято 4,5% всіх працездатних жителів області.

Технологізація сільського господарства внесла і негативні явища в село. Підвищився травматизм. У 80-ті роки стали ширше використовуватися гербіциди та інші хімічні препарати, які привели до збільшення числа отруєнь, погіршення екологічного становища.

Причини скорочення чисельності сільського населення обумовлені зниженням природного руху населення. Внаслідок "вимивання" молоді з села сільське населення значно постаріло, народжуватись дітей стало менше, а в деяких селах зовсім немає дітей. Школи закривалися і поступово села припиняли своє існування. Досить звернутись до матеріалів переписів: в 1959 році в селах області народилось 12651 чол., а в 1989 році тільки 6560 чол. В 80-ті роки, коли оновлюється село і молодь поступово починає повертатися, народжуваність зростає. Хоча в село і поверталась молодь, та сім'ї лишались малодітними.

Яка причина цьому явищу? Серед жінок був розповсюджений настрій на обмеження сім'ї 1-2 дітьми. Однак слід визначити: в селах можна зустріти сім'ї де є 3 і більше дітей, хоча дуже рідко. Взагалі, в 1959 році в селах були розповсюджені сім'ї з 3-4 дітьми, а в 1989 році 1-2. До причин скорочення народжуваності можна віднести і ще деякі фактори: хвороби жінок, викликані важкою працею (жінка тракторист, комбайнер та інше), незбалансоване харчування, аборти, складні матеріально-побутові умови.

Сільське населення, більшою частиною, - люди похилого віку. Цей факт вплинув на загальну картину смертності сільського населення. Вона з кожним роком збільшувалась. В 1959 році померло 4305 чол., а в 1989 р. - 7489. Нагадаємо, що народилось 6560 чол. Як бачимо, смертність підвищувалась, перевищувала народжуваність.

Негативне міграційне сальдо, як наслідок відтоку сільських жителів до міст, старіння постійних мешканців сільської місцевості, від'ємні показники природного руху населення - обумовили скорочення, (абсолютне і відносне), чисельності сільського населення, зокрема в Донецькій області. Останнім часом сильнішими стають тенденції занепаду сіл. При відповідній зміні соціально-економічної політики уряду можливе поновлення села.

1. *Донецкая область за 60 лет. - Донецк, 1977.*

2. *Донецкая область за 70 лет. - Донецк, 1987.*

3. *Донецкая область в цифрах в 1990 г.. - Донецк, 1991 та ін.*

Ровчак Л.В. (Донецьк)

Оплата праці робітників МТС України (50-ті рр.)

Машинно-тракторні станції - державні підприємства, які виникли наприкінці 20-х рр. - проводили роботу по механізації сільськогосподарських

робіт у колгоспах. Колгосп і МТС були рівноправними учасниками виробництва, тому кожному з них належала частка продукції, яку вони виробляли. Разом з тим, оплата праці колгоспників і робітників МТС була різною.

Оплата праці в МТС мала свої особливості. На відміну від працівників промислових підприємств і радгоспів вони одержували оплату відповідно до трудоднів, які оплачувалися державою в грошовій формі, а колгоспами - в натуральній. На відміну від зарплати колгоспників, оплата праці механізаторів була значно вищою.

Натуроплата за своїм економічним змістом становила собою форму передачі частини сільськогосподарської продукції робітникам МТС. Система натуроплати, її розмір зазнавали змін. На початку запровадження цієї системи ставки натуроплати встановлювалися в певних відсотках від урожаю за виконання окремих видів робіт або за весь їх комплекс (оранка, сівба, збирання). Розмір натуроплати залежав від фактичного обсягу тракторних робіт по їх видах і досягнутого рівня врожайності. За цією системою не всі роботи для МТС були вигідні. Найкраще, наприклад, оплачувалась оранка, а роботи по догляду за сільськогосподарськими культурами - значно нижче.

За виконані роботи механізаторам нараховували трудодні. Так, в 1950 році трактористам за виконання змінної норми нараховувалось 4 трудодні, а за добові - 5 трудоднів [1, 126]. Застосовувався принцип матеріальної зацікавленості працівників МТС. Тракторист, який перевиконав норму зміни до 25%, одержував оплату на 25% більше, від 25 - на 50%, а більше 50 - в подвійному розмірі [1, 126]. Бригадирам тракторних бригад та їх помічникам нараховували більше трудоднів. Так бригадир тракторної бригади отримував на 30% більше середнього заробітку тракториста, а його помічник на 20%.

Відповідно до постанови Ради Міністрів, від 4 лютого 1947 року вартість одного трудодня встановлювалась в залежності від виконання

планів врожайності: при виконанні плану трактористу, бригадиру, помічнику бригадира та обліковцю-заправнику гарантійний мінімум видавали в розмірі 3-ьох кг зерна за трудовень, а в разі невиконання - 2 кг. [2, 411]. Якщо плата праці працівників МТС не досягала розмірів гарантійного мінімуму, який виплачували механізаторам незалежно від отриманого врожаю, то МТС за рахунок державних коштів проводив відповідну доплату.

Постановою Ради Міністрів і ЦК КПРС від 21 вересня 1953 року "Про подальше поліпшення роботи машинно-тракторних станцій" було встановлено грошову оплату праці робітників МТС. За цією постановою трактористи, бригадири тракторних бригад, їх помічники отримували за трудовень від 5 до 8 крб., обліковці-заправники - від 3 до 8 крб. за трудовень, помічники комбайнерів - від 4 до 6 крб. за трудовень [3, 30].

Вартість одного трудодня залежала від територіальної зони. На Україні, відповідно до ґрунтово-кліматичних умов склалося чітке зональне розміщення: Стен, Лісостеп, Полісся. В лісостеповій та поліській зонах умови для роботи машинно-тракторного парку були складнішими ніж з степової зони. Тому в Лісостепу та Поліссі механізатори отримували вищу зарплату. Так, трактористи степової зони, при виконанні норм зміни одержували 25 крб. (на гусеничних тракторах), а на Поліссі - 35 крб., тобто на 40% більше. [4,94].

Складна система оплати праці була у комбайнерів. Для різних ґрунтово-кліматичних зон були встановлені різні норми виробітку для комбайна певної марки, а розцінки робіт були однакові. Через це зарплати комбайнерів були різними при однакових затратах праці. У південних районах України комбайнери отримували зарплату в 1,5-2 рази більшу, ніж на Поліссі [4, 94].

Оплата праці трактористів, комбайнерів чи машиністів змінювалась в залежності від культур. При збиранні цукрових буряків, кукурудзи, картоплі трактористи отримували плату лише за

зібрану площу, а комбайнери чи машиністи ще й за кількість зібраної продукції. При збиранні льонувдовгунця тракторист був зацікавлений в більшій урожайності цієї культури, оскільки при цьому підвищувалась його зарплата. На противагу їм, комбайнери прагнули зібрати урожай з якомога більшої площі. Тому, що їх заробіток залежав саме від цих показників.

На розмір зарплати впливав і стаж роботи та кваліфікація робітників. Так трактористи 1-ї категорії, які працювали в МТС більше 2-ох років при виконанні ними норми, вони додатково отримували 10% трудоднів [5, 157]. Ці заходи повинні були зменшити плинність кадрів. Дещо іншою була система оплати робітників апарату МТС: директорів, інженерів-механіків, радіотехніків і т.д. Вони отримували нормовані ставки за рахунок державного бюджету. їх посадові оклади залежали від кількості машинно-тракторного парку та здобутої ними освіти. Директор, наприклад, який мав вищу освіту і значний машинно-тракторний парк отримував 1660 крб., а його колега-пракцік з незначним машинно-тракторним парком - 980 крб. [6, 112].

Робітники машинно-тракторних станцій отримували додаткову зарплату. Вона проводилась, як у формі додаткового нарахування трудоднів механізаторам, так і через грошове преміювання за економію пального тощо. Так, наприклад, в 1950 році за економію пального при якісному виконанні робіт, тракторист отримував 50% премії від вартості пального, бригадир - 10%, заправник - 5%, механік - 3% [7, 129]. Це стимулювало зацікавлення механізаторів у покращенні якості тракторних робіт та підвищенні врожайності.

Виплата зарплати робітникам МТС проводилась не завжди своєчасно. Це засвідчив 2-й пленум ЦК профспілок робітників та службовців МТС, який відбувся в червні 1949 року. В 50-і рр. становище не покращилось. В 1956 році робітники МТС не отримали 11435 тис. крб. [6,112].

Таким чином, оплата праці робітників МТС України мала різноманітні форми і не завжди стимулювала матеріальну зацікавленість працівників. Особливості оплати праці в МТС були зумовлені поєднанням двох форм власності: колгоспної та державної.

1. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ України). - Ф.2.- Оп.8. - Спр.1276. - Арк.126.*
2. *Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. - М.: Политиздат, 1968. - Т.3.- 411с.*
3. *Збірник найважливіших рішень по сільському господарству. - К: Держсільгоспвидав УРСР, 1955. - С.30.*
4. *Пристанчук Л.С., Хотенко М.П Організація використання машино-тракторного парку в колгоспах. - К: Держсільгоспвидав УРСР, 1960. - С 94.*
5. *Вылцан М.А, Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1958). - М.: Мысль, 1976. - С. 157.*
6. *ЦДАВОВУ України. - Ф.2.- Оп.8. - Спр.3480. - Арк.112.*
7. *ЦДАВОВУ України. - Ф.2. - Оп.8. - Спр.1276. - Арк.129.*

С.А. Морозова (ЧЕРКАСИ)

Витоки сучасного кризового екологічного стану в сільському господарстві

Побутує думка, що сільськогосподарське виробництво набагато менш екологічно шкідливе ніж промислове. Нажаль це вже не так. Специфікою сільськогосподарського виробництва є те, що його вплив розповсюджується на значну територію. Якби сільськогосподарське виробництво зосереджувалось, на невеликій площі, його вплив був би не менш шкідливим ніж будь-якого промислового виробництва.

Той факт, що в нашій країні до сільськогосподарського обігу залучено 56% земель, а в більшості областей лісостепової зони цей показник сягає 90% (що свідчить про недотримання

елементарних екологічних вимог) ставить Україну в ряд найбільш аграрно спеціалізованих держав Європи. За таких умов екологічна криза сільськогосподарського виробництва спричиняє загальну екологічну кризу в Україні.

Витоки такого екологічного становища в сільському господарстві прослідковуються здавна, але експоненційних темпів росту кризові явища набрали лише у ХХ сторіччі.

Першим кроком стала колективізація. І справа не в тому, що земля почала оброблятися колективно (традиції общинного землекористування в Україні дуже давні), а в тому, що в умовах авторитарного суспільства колгоспи не стали методом самоорганізації хліборобів на місцях. Вони перетворились на засоби впливу держави на селян. Тому ідея колгоспів дискредитувала себе в очах селян уже на початку колективізації, а разом з тим, було дискредитовано і колективний спосіб господарювання. Звідси цинічний афоризм: "Загальне - значить нічیه". Селянин став працівником-піденщиком на землі своїх предків. Наслідками такої психології стало те, що вже не дотримуються елементарні агротехнічні правила. Так, часто можна бачити, що технічні колії по цукровому буряку (найбільш ерозійно небезпечній культурі) прокладено уздовж схилу.

Колективізація мала й інші негативні наслідки, зокрема, призвела до появи важкої техніки на полях. Сучасний трактор, що виробляється в СНД, важить близько 15т і так ущільнює ґрунт, що прорости можуть лише найжит-тездатніші рослини.

У США вже давно, при розробці сільськогосподарської техніки керуються так званим "принципом бізона", суть якого полягає в тому, що тиск техніки на ґрунт не повинен перевищувати тиску, який створює бізон. У нас є тенденція зворотна. Сучасна техніка значно важча ніж та, яка використовувалась на полях 20-30 років тому.

Наступною віхою у просуванні до екологічної кризи стала хімізація сільського господарства.

Хімічна промисловість випускає продукти ксенобіотичні - будь то мінеральні добрива, пестициди чи добавки до харчування - всі вони не мають аналогів в природі. (Йдеться не лише про відносний хімічний склад, а й про формулу речовини в цілому, взаєморозміщення атомів, сукупність усіх видів хімічних зв'язків.)

Крім того, мінеральні добрива вносяться у вигляді, що безпосередньо засвоюється рослинами і таким чином із кругообігу речовин виключається уся ґрунтова біота. В результаті довгострокового масового застосування мінеральних добрив ґрунт втрачає властивості живої речовини (а разом з тим і родючість), перетворюється на гідропонний субстрат. З космічної орбіти такі ґрунти виглядають білими. Земля вже вкрилася такими плямами.

У 70-х - кінці 80-х років, за даними проведеного аналізу, у колгоспах Черкаського району спостерігалось кількакратне, іноді десятикратне, перевищення науково обґрунтованих норм внесення мінеральних добрив. При цьому приріст врожайності у 5-10 ц/га забезпечувався 4-5 кратним перевищенням доз добрив, що робило увесь врожай збитковим.

В ідеальному випадку рослинами може засвоїтись половина маси внесених мінеральних добрив. Переважна кількість мінеральних добрив є фізіологічно кислими, тобто вони створюють кисле середовище у розчині. Такий процес відбувається і у ґрунті. Так, у згаданих господарствах, де постійно застосовувались надмірні дози добрив, закислено 81% ріллі, тоді як по області цей показник становить - 61%, що само по собі є значною величиною.

Кисла реакція ґрунтового розчину веде до зниження засвоєвальної здатності корінням рослин. Підвищена концентрація іонів водню в клітинному розчині порушує його фізіологічну рівновагу. В кислому середовищі значно ускладнюється засвоєння рослинами кальцію, магнію, калію, амонію та інших

катіонів. Нагромаджені рослинами кислоти потрапляють з їжею в організм людини, спричиняючи його закислення, що називають ацидозним станом організму. Це негативно впливає на ряд процесів **обміну**, пригнічує імунітет організму, а значить - сприяє розвитку хвороб. До негативних факторів оточуючого середовища на вразливішою категорією населення є - діти. За 1980-1990 рр. (період найактивнішого застосування мінеральних добрив) рівень ацитономічного синдрому у дітей зріс у 5 разів (1).

Окислення ґрунтів небезпечно ще й тим, що в кислому середовищі важкі метали і радіонукліди переходять у розчинні сполуки, що створює умови для їх міграції у трофічних сітках. Так, при рН 6.0 і нижче ртуть повністю переходить у розчинні форми (2). Як відомо солі важких металів, зокрема, ртуті та свинцю містяться у калійних добривах у вигляді домішок. Потрапивши у людський організм вони вражають нервову систему. Надлишкові нітрати реагують з утвореннями N-нітрозамінів, сильнодіючих канцерогенних речовин. За даними дослідження проведеного у 1992-1993 рр. у всіх пробах м'ясної та рибної продукції виявлено N-нітрозаміни. При чому у 36-51% перевищено ГДН (3).

Вже не можна бути впевненим, що вода в колодязі чи в джерелі чиста. Практично на всіх випробуваних ділянках водозаборів господарського і питного призначення повсюдно виявляються нітрати в кількостях, що в десятки разів перевищують норми ГДК і сягають 32,1 мг/дм куб (4). На території Кіровоградської, Херсонської, Луганської обл. в пробах води фіксується симазін - речовина, для якої не встановлено ГДК. Тому що її присутність в підземних водах взагалі недопустима. Утворення симазіну пов'язують з внесенням на поля мінеральних добрив, головним чином, нітратів.

За висновком спеціалістів, сумісна дія засобів хімізації с/г і радіаційного забруднення носить резонансний характер. При накладанні цих двох факторів сумарний ефект неадекватно

великий. Це виражається у більш інтенсивному зростанні захворюваності. Найбільш прогресує кількість випадків злоякісних новоутворень, хвороб системи кровообігу, крові та кровотворних органів, ендокринної системи. Показовим є становище на Черкащині. В області показники захворюваності у дітей по Україні: в 1995 р. по хворобам ендокринної системи перевищені у 2 рази; з 1986 по 1995 р. захворюваність хворобами органів травлення зросла в 1,4-1,8 рази; у 1995 р. захворюваність органів кровотворення і травлення - в 4,5 рази.(5)

Про важкий стан саме у сільській місцевості свідчить той факт, що останніми роками дитяча смертність у сільській місцевості перевищила показники смертності в містах.

Сучасне сільськогосподарське виробництво ще й досі не змінило колишнього радянського пріоритету - підвищення врожаю за будь-яку ціну. При чому, низький рівень технології продовжує компенсуватися високою енерго- та ресурсовитрагацією. Світові тенденції вже давно змінилися. Зараз сільськогосподарське виробництво стає технологічно містким, енерго- і ресурсозберігаючим, а головною вимогою для продукції стає екологічна чистота. Наповнення вітчизняного ринку різноманітними імпортними хімічними засобами для підвищення врожайності і захисту рослин є не що інше, як наслідок значного скорочення їх ринку за кордоном. Так, в Канаді на переважній більшості площ врожайність озимої пшениці доходить лише до 17-20 ц/га, в США - до 22 ц/га. В погоні за "Заходом" не обов'язково повторювати його нерідко хибний шлях. Впроваджувати слід лише найновітніші зарубіжні технології, уважніше ставитися до власного досвіду. Згадаймо хоча б той факт, що біологічний метод захисту рослин вперше був розроблений у Києві і застосований на Черкащині уже в 1936 р. На Полтавщині накопичено великий досвід безплужного обробітку землі. Широко впровадивши хоча б названі технології ми б

позбулись більшості екологічних проблем у сільському господарстві.

Взагалі з точки зору еколога, першими дієвими кроками національної програми виходу з економічної і екологічної кризи має стати науково обгрунтована організація сучасного сільськогосподарського виробництва.

1. *Мацюцький С. Зона екологічного лиха // Черкаська правда. - 1990. - 8 грудня.*
2. *Сільськогосподарська екологія. /М'якушко В.К., Мельничук Д.О., Вольвач Ф.В., Вагнюк В.М'. - К: Урожай, 1992, - С 132-166.*
3. *Морозова Г.Ф. Здоров'є человека в свете екологии // Социологические исследования. - 1994. -№1. - С. 15.*
4. *Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні 1995. / Міністерство охорони навколишнього середовища та ядерної безпеки. -К., 1997. - С.51.*
5. *Дитинство на Черкащині //Ділова Черкащина. - 1997. - 27 серпня.*

І.В. Рибак (КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ)

Соціально-побутова сфера українського села: труднощі та проблеми (кінець 80-х - 90-ті рр. XX ст.)

Перехід до ринкових відносин вкрай негативно позначився на стані соціально-побутової сфери сучасного українського села. Масове закриття закладів соціальної інфраструктури спричинило різке погіршення і до того нелегких умов життя сільських людей. Багато хто з сучасних політиків в країні схильний вважати ці наслідки результатом невірної обраного курсу реформ. На наш погляд, цілком погодитись з таким твердженням немає достатніх підстав. Разом з тим, неможливо заперечити вплив структурних змін в економіці на соціально-побутову сферу села. Все ж, залишається відкритим та нез'ясованим питання про причини руйнівних наслідків у соціальній сфері сучасного

українського села. Їх дослідження неможливе без достатнього та глибокого вивчення історичних витоків, ретроспективи цієї проблеми.

Насамперед, варто зазначити, що українське село вступило на шлях реформ з вкрай слабкою та нерозвинутою соціальною інфраструктурою. Наприкінці 80-х, на початку 90-х років 48% сільських населених пунктів України не мали денних загальноосвітніх шкіл (у тому числі близько 130 сіл з населенням 1000 і більше чоловік) (1) і 57% - дитячих закладів (2).

Сільське житло продовжувало різко відрізнятися від міського за рівнем комунального обладнання та побутових зручностей. Кількість квартир, підключених до газової мережі на рубежі 80-х - 90-х років складало 67%, а у сільській місцевості лише 15 (3).

Досить важкою залишалась проблема бездоріжжя на селі. До нинішньої енергетичної кризи для 1770 сіл України відстань до шляхів з твердим покриттям перевищувала 5 кілометрів, причому майже для половини з них ця відстань складала понад 10 кілометрів. Майже третина сільських населених пунктів не мала вулиць з твердим покриттям (4).

Особливо відставало від потреб сільського населення побутове обслуговування. На початку 90-х років не мали підприємств побутового обслуговування 58% сільських поселень, 68% - лазень (5). В цілому села України наприкінці 80-х років були забезпечені закладами побутового обслуговування лише на 60 відсотків від їх потреби (6).

Невирішеною залишалась проблема зв'язку на селі. За рівнем телефонізації село істотно поступалось перед містом. До того ж у 58% сіл України були відсутні будь-які підприємства зв'язку (пошта, телеграф, міжміський телефон) (7).

Багато труднощів нагромадилось у сільському оздоровчому комплексі. 40,9% сіл України були позбавлені закладів охорони здоров'я (8).

Досить складною залишається проблема торгівельного обслуговування сільського населення. Через відсутність магазинів у багатьох селах та вкрай бідний асортимент промислових та продовольчих товарів у наявних сільських закладах торгівлі, понад 60% мешканців сіл змушені були купувати товари у містах (9). А звідси, витрати часу на купівлю товару, які є найважливішим показником якості торгівельного обслуговування, залишались для сільських жителів надмірно високим.

Вкрай погано задовольнялись культурні запити жителів села. На початку 90-х років клуби та будинки культури функціонували у 7, а бібліотеки лише в 6 з 10 сільських населених пунктів країни (10). Тільки 45,1% сіл України мали базу для занять фізкультурою та спортом, як

правило, примітивною. вона була досить їх балансова

вартість складала лише 14% вартості таких об'єктів в Україні. В їх структурі було лише 7,2% спортзалів і 12,9% -басейнів, в тому числі критих - 9,5%. Забезпеченість ними в селах виявилась у 3,8 разів нижчою ніж у місті (11).

Отже, на час ринкових перетворень, соціальна інфраструктура села, створена за роки радянської влади, виявилась досить кволою і жалюгідною. Запевнення комуністичних зверхників, що тільки при соціалізмі, в умовах колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства можуть остаточно бути вирішені соціальні проблеми тогочасного села, виявились блефом. Крахом завершилась спроба до початку 80-х років ліквідувати істотні соціально-побутові відмінності між містом і селом. Порожньою декларацією залишились запевнення у період перебудови про повернення "суспільством боргів сільському населенню". Ось чому перші ринкові перетворення вкрай руйнівно відбилися на стані соціальної інфраструктури, підірвали її і до того надзвичайно слабку матеріальну базу.

Проте, на наш погляд, цим не вичерпується проблема історичних коренів занепаду соціально-побутової сфери села у наш час. За інерцією продовжували діяти і в час переходу до ринку, причини ті ж, що зумовили відставання соціальної сфери і у період командно-адміністративної системи. Серед них найважливішим є залишковий принцип фінансування соціально-побутової сфери села, який сформувався ще у 30-і роки. На XVI з'їзді ВКП(б) нарком землеробства Я.А. Яковлев зазначав: "Коли комуни питають у нас поради, на що витратити гроші - на побудову житлового будинку, чи на будівництво усупільненого свинарника, - ми на це відповідаємо: в першу чергу організуйте усупільнений тваринницький двір." (12) Ця тенденція збереглась до наших днів. Як показують розрахунки економістів, співвідношення між капіталовкладеннями у виробничу сферу села наприкінці 80-х років продовжували у 5-6 разів переважати невиробничу сферу. (13) У наш час цей розрив ще більше посилюється. По-друге, у практиці планової економіки склалися і за інерцією продовжують діяти дві протилежні лінії: якщо по відношенню до міста проводилась лінія на збільшення капіталовкладень у міську інфраструктуру і, в тому числі, за рахунок коштів з загальнодержавного бюджету, то забезпечення формування соціальної сфери села і до нинішнього часу вважається прерогативою колгоспів, радгоспів, сільськогосподарських підприємств, жителів села, а також при підтримці надзвичайно бідного місцевого бюджету. Отже, на практиці продовжує діяти принцип, сформульований ще у 20-х роках: "село - колонія міста". За розрахунками співвідношення між капіталовкладеннями у невиробничу сферу міста на початку 90-х років були у 3 рази більші, ніж для села (14).

По-третє, вкрай негативно позначилась на соціально-побутовому розвитку села концепція "неперспективних сіл". Внаслідок її реалізації,

малі села (з населенням до 200 чоловік), які становили третину населених пунктів України і частина середніх сіл (з населенням до 500 чоловік) до кінця 70-х початку 80-х років остаточно занепали (15). Зрозуміло, що відновлення тут соціальної інфраструктури потребуватиме чимало коштів і часу, і лягає величезним тягарем на плечі незміцненої економіки незалежної України.

По-четверте, під впливом незадовільних соціально-побутових умов значна частина сільського населення, особливо молодь, переселилася в місто, де була набагато розвиненіша соціальна інфраструктура, значно комфортніші умови життя та побуту. Так, щорічне зменшення чисельності сільських жителів у 1962-69 рр. за рахунок міграції становило 120 тис. чоловік, в 1970-78 рр. - 240 тис. чоловік, в 1979-89 рр. майже 210 тис. чоловік (16). Наприкінці 80-х років з 28,6 тис. сіл республіки - 10 тис, через масову міграцію мешканців у місто, практично загальмували свій розвиток, 163 села залишилися без працездатного населення (17). Відтак земля обділялася турботою, теплом людських рук, занепало сільське господарство. Створення у цих селах розвиненої соціальної інфраструктури у наш час видається вкрай проблематичним.

На основі аналізу розвитку соціально-побутової сфери українського села у 80-90-х рр. автор прийшов до таких висновків:

По-перше, розвиток соціальної сфери села не можна відривати від реалій ринкової системи. Головними параметрами мусить бути конкурентна здатність, раціональність у функціонуванні закладів соціальної сфери села. Без державної підтримки, у розумних межах, розвинена соціально-побутова сфера у нелегкий час переходу до ринку відбутися не зможе.

По-друге, необхідно рішуче позбутися рецидивів залишкового принципу фінансування соціальної сфери

села. Продуктивна, високоякісна праця неможлива без створення належних умов життя та побуту сільських трудівників.

По-третє, забезпечення пріоритетного розвитку у сучасних умовах, насамперед, повинно знайти вираз у соціально-побутовій сфері села. Без цього неможливо подолання стійких міграційних настроїв селян, особливо серед молоді.

1. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі проблеми (20 - початок 90 - років ХХ ст.). - К., 1997. - С. 149.
2. Богоцький А., Чубайко Е. Поліпшення умов життя як фактор підвищення ефективності використання механізаторських кадрів // Економіка України. - №5.-С55.
3. АПК: экономика, управление. - 1989. -№11. - С. 95.
4. Лукінов І., Шепотько Л. Про раціональну програму відродження села // Економіка України. - 1994. - №6. - С. 15.
5. Матеріали Держкомстату уРСР, одержані в результаті цільового обстеження села у 1989р. //Економіка Радянської України. -1990-№3. - С 50.
6. Там же.- С. 54.
7. Там же. - С 5 6.
8. Вдовиченко П. та інші. Напрями реформування соціально-побутового обслуговування сільського населення // Економіка України. — 1994. -№10. -С.55.
9. Молдован Л. Управління соціальним розвитком села: проблеми і шляхи перебудови // Економіка Радянської України. 1990. -№3 С 50.
10. Вдовиченко П. та інші. Назв, праця. - С.57.
11. Богоцький О., Розсоха В. Поліпшувати умови праці та побуту механізаторів у підрядних колективах // Економіка Радянської України. - 1990. - №6. - С.65.
12. Історія колективізації сільського господарства Української РСР (1917-1937 рр.) Збірник документів та матеріалів. В 3-х томах. - Т.3. -К, 1971. - С.73.
13. Молдован Л. Назв, праця. - С 50.
14. Там же. - С 52.
15. Рибак ІВ. Назв, праця. - С149.
16. Крисанов Д. Динаміка сільського розселення і проблеми регулювання розселенського процесу // Економіка Радянської України. -1991. -№11, -С.21.
17. Лукінов В., Шепотько Л. Назв, праця. - С16.